

Zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem
PRAVOSLAVLJE U RIJECI I NA SJEVERNOM JADRANU
U RANOM NOVOM VIJEKU
Povodom 300. godišnjice povlastice Karla VI. (III.)
pravoslavnima u Rijeci (1717. – 2017.)

Zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem
PRAVOSLAVLJE U RIJECI I NA SJEVERNOM JADRANU
U RANOM NOVOM VIJEKU
Povodom 300. godišnjice povlastice Karla VI. (III.)
pravoslavnima u Rijeci (1717. – 2017.)

Nakladnici

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
Sveučilišna avenija 4, 51000 Rijeka
Za nakladnika: izv. prof. dr. Ines Srdoč Konestra, dekanica

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb
Za nakladnika: red. prof. dr. Miljenko Šimpraga, o. d. dekana

Udruga hrvatsko-srpskog prijateljstva
Save Jugo Bujkove 3, 51000 Rijeka
Za nakladnika: doc. dr. sc. Nikola Ivaniš, predsjednik

Vijeće srpske nacionalne manjine za Grad Rijeku
Trg Svete Barbare 1, 51000 Rijeka
Za nakladnika: Mile Opačić, dipl. iur., predsjednik

Recenzenti

Prof. dr. sc. Egidio Ivetić
Doc. dr. sc. Dubravka Božić Bogović

Urednici

Dr. sc. Drago Roksandić, professor emeritus
Doc. dr. sc. Kosana Jovanović

Rijeka – Zagreb, 2020.

ISBN (FFRI) 978-953-361-012-2

ISBN (FFZG) 978-953-175-878-9

CIP zapis dostupan u računalnom slogu Sveučilišne knjižnice Rijeka
pod brojem 141116055

Ilustracija na prednjim koricama

Prospekt grada Rijeke
(veduta A. C. von Mayera, izdavač Mansfeld&Comp., Beč, oko 1840.)

Zahvaljujemo rovinjskom Centro di ricerche storiche
na ljubaznoj dozvoli da reproduciramo ovu vedutu.

Zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem

PRAVOSLAVLJE U RIJECI I NA SJEVERNOM JADRANU
U RANOM NOVOM VIJEKU

Povodom 300. godišnjice povlastice Karla VI. (III.)
pravoslavnima u Rijeci (1717. – 2017.)

Urednici

Drago Roksandić

Kosana Jovanović

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije

Udruga hrvatsko-srpskog prijateljstva

Vijeće srpske nacionalne manjine za Grad Rijeku

Sadržaj

	<i>Drago Roksandić – Kosana Jovanović</i> O ovom Zborniku	7
I.	<i>Drago Roksandić</i> Pravoslavni u Rijeci i riječki <i>porto franco</i> (1717. – 1719.)	11
II.	<i>Marko Medved</i> Katolička crkva u Rijeci u prvoj polovici 18. stoljeća	29
III.	<i>Marco Dogo</i> The Serbs' Religious Freedom in Habsburg Trieste between Privileges and Toleration	51
IV.	<i>Isidora Točanac Radović</i> Pravoslavna opština u Rijeci i Karlovačka mitropolija u 18. i početkom 19. veka	83
V.	<i>Nenad Ninković</i> Jurisdikcija Karlovačke mitropolije na području Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije do 1815. godine (sa osvrtom na Rijeku i Trst)	99
VI.	<i>Ljubinka Toševa Karpowicz</i> Borba protiv privilegija (1717–1746)	121
VII.	<i>Nenad Labus</i> Kuće pravoslavaca u Rijeci u XVIII. stoljeću	143
VIII.	<i>Zoraida Demori Staničić</i> Ikone „kretske-venecijanske škole” 15–17. stoljeća u crkvi sv. Nikole u Rijeci	167
IX.	<i>Marijan Bradanović</i> Pravoslavna crkva sv. Nikole i arhitektura grada Rijeke u 18. stoljeću	187
X.	<i>Радован Пилиповић</i> Руска црквена емиграција на подручју Епархије горњокарловачке 1920–1940. године	209

XI.	<i>Jelena Ilić Mandić</i>	
	Trgovina „mare versus” na putu Zemun – Rijeka	
	krajem 18. veka	221
XII.	<i>Bojan Mitrović</i>	
	Pravoslavni Riječani i Pravoslavna opština u Rijeci	
	u Arhivu Srpske pravoslavne crkvene opštine	
	u Trstu (1751-1875)	251
	Kazalo imena	277
	Kazalo mjesta	291
	Suradnici u ovom Zborniku	301

XI.

Jelena Ilić Mandić
Istorijski institut Beograd

**TRGOVINA „MARE VERSUS”
NA PUTU ZEMUN – RIJEKA
KRAJEM 18. VEKA**

Apstrakt: U radu su predstavljeni podaci o trgovini „prema moru” koja je putem reke Save vođena na relaciji Zemun – Rijeka u drugoj polovini 18. veka. Analizirani su neki od aspekata te trgovine, poput uloge države u trgovini prema moru, odlika riječkog tržišta, primera poslovanja Riječana u Zemunu, kao i tokova novca, robe i ljudi od primorja ka zaleđu (contra mare versus), i to s posebnim naglaskom na trgovini žitom i duvanom. Rad je pretežno utemeljen na arhivskoj građi fonda Zemunskog magistrata pohranjenoj u Istorijskom arhivu Beograda, kao i na relevantnim objavljenim izvorima i literaturi.

Ključne reči: trgovina „mare versus”, žito, duvan, Habzburška monarhija, Zemun, Sava, Rijeka, 18. vek

Uloga države u trgovini „mare versus”

Razvoj trgovine generalno je napredovao u većoj meri tokom 19. veka. Ipak, možemo reći da se u drugoj polovini 18. veka primećuju počeci tog razvoja. Privilegije iz 1717/1719. godine o slobodnom naseljavanju pravoslavnih u Rijeci i njihovom bavljenju trgovinom daleko su od tog doba i imale su tek simboličko-podsticajni značaj za razvoj trgovine. Naime, austro-turski rat (1716–1718) i Požarevački mir iz 1718, doveli su do toga da su pod istu krunu stavljene oblasti Jadranskog primorja, Posavina, Podunavlje i na kratko, Pomoravlje. To je postavilo temelj budućeg ekonomskog i trgovinskog razvoja između pomenutih oblasti.

Trgovina i drugi oblici komunikacije između jadranskih luka i zaleđa intenzivirani su počev od osme i devete decenije 18. veka. Čak i u tom periodu, bili su to još uvek podvizi poslovnih entuzijasta. Od raznovrsnih artikala koji su bili karakteristični za trgovinu na relaciji Podunavlje i Posavina – Jadranska obala, posebnu pažnju zavređuje trgovina žitom. Važna tranzitna stanica u žitarskoj trgovini „na veliko” bio je Zemun. To vojnokrajiško mesto u Petrovaradinskoj regimenti (Slavonska vojna granica) privilegovano je 1753. godine statusom vojnog komuniteta, tj. krajiškog grada sa povlasticama u pogledu vojnih obaveza. Put koji je vodio uz reku Savu prema moru, može se nazvati žitnim putem, a Sisak i Karlovac njegovim najvažnijim usputnim stanicama. O tome svedoči arhivska građa Zemunskog magistrata, ali i drugih centara poput Novog Sada i Broda.¹ Savski put je bio poznat kao žitarski i u 19. veku.²

Nedovoljna proizvodnja, kao i neadekvatni tehnički i saobraćajni uslovi na dugom putu od Podunavlja do Jadrana, međutim, imali su za posledicu to da se o tranzitnoj trgovini u prvoj polovini 18. veka više špekulisalo nego što se u njoj praktično učestvovalo. Ratovi koje je Monarhija vodila tokom 18. veka, sa druge strane, podsticajno su uticali na razvoj trgovine. Blizina fronta stimulisala

¹ Damir MATANOVIĆ, „Svakodnevica na granici Habsburške monarhije i Osmanskog carstva”, *Prilozi*, 31/2002., 100.

² U periodu 1824–1838. stizalo je u Sisak godišnje u proseku 296 brodova i oko milion vagana žita (46.000 tona), u: Mirko VALENTIĆ, „Osnovni problemi prometne integracije i jadranske orijentacije hrvatskog poduzetničkog građanstva u XIX stoljeću”, *Povjesni prilozi*, 9/1973., 47–48.

je ulaganje u infrastrukturu, a prehrana vojske tranzit sirovina. Obimne vojne potrebe koje je trebalo zadovoljiti bile su zamajac trgovini „na veliko”. Država je u takvim okolnostima inicirala osnivanje trgovinskih udruženja (kompanija) privatnih lica, koja su realizovala tu trgovinu svojim kapitalom i sredstvima, uz pomoć zauzvrat dobijenih povlastica u poslovanju. Prvi sačuvani podaci o planiranom transportu žita iz Ugarske i Banata čiji je cilj bila Italija i prehrana vojske, potiču iz 1734/1735, iako nema dokaza da je taj poduhvat realizovan.³ Još mnogo puta posle toga potrebe vojske u Italiji bile su povod za transport žita na tako dug i riskantan put.

Na Savskom putu veće komplikacije nastajale su na toku Save uzvodno od Jasenovca, kako zbog geografsko-prirodnih razloga (užeg korita i niskog vodostaja),⁴ tako i zbog razuđene vojne i civilne nadležnosti na toj teritoriji.⁵ Osim na Savi, problemi su postojali i na trasi tzv. Karoline od Karlovca do Rijeke. Ta trasa izgrađena je 1726. kao put primarno vojnog značaja, podesan za jahanje, ali ne i za kolski prevoz. Trgovački interesi pri upotrebi Karoline prevladali su tek kasnije. Poboljšanje saobraćajnih uslova na Karolini radi trgovine, država je razmatrala tokom 50-ih i 60-ih godina 18. veka.⁶ Međutim, ovaj teško prohodan i nebezbedan put, na kome je prevoz obavljan vučnom stokom, ostao je jedini put u upotrebi sve do početka 19. veka, kada je, takođe državnim ulaganjima, izgrađena druga trasa ka moru, tzv. Lujzijana.⁷ Radi zaštite strateških interesa države u trgovini, nadležnost nad teritorijom duž Karoline i Ugarskog primorja objedinjena je 1777/9. u jednoj ustanovi. Umesto Zagrebačkoj županiji i Karlovačkom

³ Arhiv Srbije, Beograd, Kraljevina Srbija (Beogradska administracija), Protokol sednica 1733–1736, folio 140.

⁴ O geografskim i saobraćajno-tehnološkim preprekama na putu Sisak – Karlovac – Rijeka, iscrpnije u: Igor KARAMAN, „Trgovinska magistrala Sisak – Karlovac – Rijeka”, *Starine JAZU*, 53/1966., 263–312.

⁵ Ivan ERCEG, „Dnevnik Josipa II o prilikama u Hrvatskoj i na Jadranskoj obali god. 1775”, *Starine JAZU*, 53/ 1966., 233: „Uopšte, Banska krajina nije povezana i vrlo je prožeta provincijalnim delovima.” Nije se slučajno vladarevo proputovanje Banskom krajinom dogodilo nekoliko godina pre nego što je 1778. odlučeno o razgraničenju vojnih i civilnih nadležnosti na tom prostoru, s ciljem zaokruženja teritorije Banske krajine.

⁶ U te planove spadaju oni iz 1754. godine o naseljavanju sela između Fužina i Vrbovskog, kao i osnivanje postaja za odmor i opskrbu putnika i stoke. Potom je eksperimentalno putovanje kapetana Teodora Šleja 1757. godine od Nove Palanke (Banat) do Rijeke pokazalo da je tim putem moguće spustiti veće kontingente žitnog tovara, te da ovaj put može biti korišćen kao alternativa do tada dominantnom, a nešto daljem putu, koji je preko Zagreba i Ljubljane vodio ka Trstu. U: I. KARAMAN, „Trgovinska magistrala Sisak – Karlovac – Rijeka”, 277–286, 307–309.

⁷ Igor KARAMAN, „Aus der Geschichte der Maria-Theresianischen Mekantilistischen Politik in Kroatien”, *Österreichische Osthefte*, 2/1965., 94–96.

generalatu, podređeni su Severinskoj županiji koja je „višu županijsku vlast” preputila guverneru kao čelniku „trgovinskog distrikta” (Comercial-Intendanz).⁸

Trgovina „na veliko” tokom 18. veka još uvek je predstavljala trgovinu državnim rezervama. Rezerve žita na teritoriji Banata i Bačke stvorene su zahvaljujući sakupljanju *desetine* od žita u ime Dvorske komore, odnosno feudalaca. Budući da desetinskih viškova nije uvek bilo, jer su služili primarno za zadovoljenje potreba lokalnog stanovništva u godinama nerodice, kontigenti za izvoz nisu bili redovni. Sa druge strane ni državne potrebe, poglavito vojne, nisu bile konstantne. Većina državnih intervencija u trgovini žitom bila je motivisana nerodnim godinama u Italiji, pa je trgovinska razmena postojala sezonski. Prvog kontinuiteta nije bilo zbog toga što su prioriteti menjani usled aktuelnog političkog trenutka ili drugih problema, poput gladi i epidemija, prirodnih nepogoda i ekonomskih blokada. Stoga su trgovci „na veliko” u trgovinu žitom ulazili povremeno, u vreme velikih nestašica i na inicijativu države. Tako se Adamići, poznati riječki trgovci na prelazu vekova, u trgovinu velikim količinama žita upuštaju samo 1792, 1795, 1801. i 1810. godine, između ostalog, za potrebe Dubrovačke republike i Ilirskih provincija.⁹ U špekulacijskom karakteru trgovine žitom, dobit je bila očekivana. Tome u prilog svedoči činjenica da je, na primer, *požunski merov* žita (podrazumeva se pšenice) 1795. godine u Banatu koštao 1 forintu i 20 krajcara, a u Đenovi pretvoren u *mletački star* gotovo četiri puta više, 4 forinte i 47 ½ krajcara.¹⁰

O uticaju vojno-političkih okolnosti na trgovinu artiklima strateškog značaja, u koje su spadali žito, so, pa i šećer, slikovito svedoči niz kontradiktornih naređenja koje su vojne vlasti prosledile u Zemun u kratkom vremenskom roku od dva meseca, tokom marta i aprila 1793. godine. Od odobrenja za povlašćeni izvoz što većih količina žita „prema moru”, za samo nekoliko dana stiglo se do „potpune zabrane” izvoza žita, a nekoliko sedmica kasnije, ponovo do specijalnog odobrenja za izvoz žita iz Ugarske u Kraljevinu Sardiniju, i to „preko naslednih zemalja, ali pre svega preko Rijeke u Torino”.¹¹ U toku je bio Prvi koalicioni rat protiv Francuske, pa je Dvorski ratni savet menjao odluke u zavi-

⁸ Johan Christian von ENGEL, *Statistik und Geschichte von Dalmatien, Croatien und Slawonien*, Halle, 1798., 349.

⁹ *Temelji moderne Rijeke 1780. –1830*. Gospodarski i društveni život, pr. Ervin Dubrović, Rijeka, 2006., 231, 232, 235, 240–241.

¹⁰ *Isto*, 169. Jedan požunski merov ili vagan zapremao je 62,5 l ili 44–50 kg, a mletački star jednu četvrtinu više (83,3 l). М. ВЛАЈИНАЦ, *Речник наших старих мера*, св. III, Београд, 1968., 581–584; св. IV, 1974, 869–870.

¹¹ Istorijski arhiv Beograd (dalje IAB), Zemunski magistrat (dalje ZM), Kutija 1504, dokumenat 1793 – 12 – 30; 1793 – 12 – 35; 1793 – 12 – 36; 1793 – 12 – 40; 1793 – 12 – 42; 1793 – 12 – 73.

snosti od političkog trenutka, dozvoljavajući ili zabranjujući izvoz žita u korist onih koji su bili u otvorenom ratu sa Francuskom odnosno pod njenom vlašću.

O nestalnosti trgovine žitom svedoči i prvih dvadeset godina rada Temišvarske trgovačke kompanije (Temeschwarer Gesellschaft). To društvo osnovali su 1763. godine nemački kreditori kako bi organizovali trgovinu sa Italijom, u kojoj je te godine bilo gladi, i to primarno žitom iz Banata i južne Ugarske, a preko jadranskih luka. Pošto je već sledeće godine u Italiji žito rodilo, trgovina na toj relaciji preorijentisana je sa žita na trgovinu drugim artiklima, poput potaše, duvana, konoplje i koža, a do 1783. godine duvan je prevladao. Međutim, samo godinu dana kasnije situacija se u potpunosti promenila. Zbog suše koja je zadesila Italiju, avgusta 1784. godine u Temišvar je stiglo obaveštenje o tome da je odobren izvoz pšenice (što boljeg kvaliteta) i kukuruza u Italiju, rekom Savom do Karlovca, a zatim preko Rijeke i Trsta u Italiju. Iz istog razloga je 1784. podstaknuta i rasprava o tome kako unaprediti trgovinu između primorskih krajeva i slavonsko-banatskih skladišta žitnih rezervi.¹²

Banat je od osvajanja 1716. godine sve do 1778/80. godine bio komorsko dobro, a Ugarskom županijskom sistemu pridružen je nakon što su osnovane tri banatske županije – Tamiška, Torontalska i Krašovska, koje su stavljene pod nadležnost Ugarskog namesničkog veća koje je zasedalo u Požunu. Budući da su luke Rijeka, Bakar i Senj od 1776. godine pripadale *Ugarskom primorju*, nadležnost ugarskih institucija time je proširena na značajno veći prostor. Splet tih okolnosti doprineo je da poslovanje između južne Ugarske i primorja bude intenzivirano početkom osamdesetih godina. Tome u prilog svedoči i ugovor koji je direktor Trgovačkog društva sa sedištem u Trstu i Rijeci, Karl Štriker, sklopio 1780. godine sa Francom Hajglom, predstavnikom trgovaca Temišvarske trgovačke kompanije. Hajgl se obavezao da će isplatiti dugove za korišćenje dve kuće (verovatno stovarišta), jedne u Trstu i druge u Rijeci, u ukupnom iznosu sa obračunatom kamatom od 66.225 forinti i 28 krajcara.¹³ U smislu zaštite interesa ugarskih trgovaca treba razumeti i obaveštenje Ugarskog namesničkog veća upućeno Tamiškoj županiji 1782. godine o tome da sva pokretna i nepokretna trgovačka roba koja bi se našla u lukama Rijeci i Bakru, a pripada podanicima ove županije umrlim bez testamenta ili bez direktnih naslednika, ne može biti stavljena pod državnu ili privatnu nadležnost, već se mora predati srođnicima i naslednicima preminulog trgovca.¹⁴

¹² J. Ch. ENGEL, 378.

¹³ *Тамишка жупанија (1779–1849). Аналитички инвентар (1731–1782)*, пр. Владислав М. Тодоровић, Научно информативна средства о архивској грађи, књ. XIV/1, Нови Сад: Архив Војводине, 2005., 95–96, документ 40.

¹⁴ *Тамишка жупанија (1779–1849). Катлог одабраних садржаја докумената (1782–1784)*, пр. Митар М. Крејић, Научно информативна средства о архивској грађи,

U skladu sa izrazito merkantilističkim opredeljenjem novog vladara Josifa II, počev od 1780. godine usvojen je niz mera kojima je stimulisana trgovina, kao i prekomorski izvoz i uvoz. Prekomorska trgovina i saobraćaj bili su potpomognuti međudržavnim sporazumima, o kojima je Ugarsko namesničko veće u Požunu redovno obaveštavalo Temišvar kao sedište jedne od svojih županija – Tamiške. Jedan od tih sporazuma bio je i onaj kojim se unapređuje izvoz vina, drvene građe i drugih proizvoda iz carskih naslednih pokrajina u Veliku Britaniju. Zaključak engleskog parlamenta o ovom trgovinskom ugovoru priložen je oktobra 1782. dopisu Ugarskog namesničkog veća Tamiškoj županiji.¹⁵

Samo godinu dana kasnije, septembra 1783, Požun je obavestio Temišvar i Riječku upravu o uvozu američkog semena duvana, poznatog virdžinijskog duvana, i mogućnostima nabavke tog semena.¹⁶ Dva meseca kasnije, novembra 1783, Požun je uputio okružni poziv da se prijave svi zainteresovani za ekspediciju lađe „Kobencl” iz Trsta u Indiju i Kinu, i nazad, koju je nameravalo da realizuje Azijatsko trgovačko društvo u Trstu i njegov direktor Vilhelm Bolts.¹⁷ Nedugo potom, Tamiška županija obaveštena je i o tome da je počev od 15. maja 1784. godine uspostavljen poštanski saobraćaj iz Trsta do Grčke.¹⁸

U to vreme postojao je i fond koji je car Josif II osnovao u Budimu za plovidbu prema Crnom Moru, ali je bio mali i čekalo se na kapital kojim bi taj trgovački put bio realizovan.¹⁹ Privilegije na takve poduhvate dodeljivane su još od 1774. godine (na primer, grofu Štarembergu u Zemunu).²⁰ Međutim, decenijama su planovi o trgovinskoj isplativnosti alternativnog puta Dunavom, preko Zemuna, do Crnog Mora, egzistirali više kao želja nego stvarnost.²¹ Nije samo kapital bio sporan u realizaciji trgovine ka Carigradu, već i razne nepredviđene

књ. XIV/2, Нови Сад: Архив Војводине, 2008., 31, документ 101.

¹⁵ Isto, 35, документ 10.

¹⁶ Isto, 94, документ 65.

¹⁷ Isto, 66, документ 31–32.

¹⁸ Isto, 134, документ 49.

¹⁹ J. Ch. ENGEL, 360.

²⁰ Танасије Ж. Илић, *Београд и Србија у грађи архива Земунског магистрата*, Београд, 1979., 353–362.

²¹ Privilegija na trgovinu sa Carigradom preko Crnog mora, između ostalog i žitom, dodeljena je 1787/88. zemunskoj kompaniji „Aleksa Ratković i Filip”. Aleksa Ratković je zaista uspeo, po svemu sudeći 1788. godine, da u Carigrad spusti jednu žitarsku lađu, ali taj poslovni poduhvat mu se nije isplatio, pošto nije uspeo da se iz Carigrada vrati sa drugom lađom, natovarenom orijentalnom robom. Aleksu Ratkovića su u periodu od 1788. do 1798. godine teretili potraživaoci iz Trsta, u čije ime je posredovao trgovac Bartolomeo Oraš. Njihovo potraživanje nije bilo moguće naplatiti, jer je ostavina, u međuvremenu preminulog Ratkovića, sadržala nekoliko puta manje novca od potraživanog. Sačuvan je dokument kojim je 10. januara 1788. godine Aleksandar (Aleksa) Ratković u prisustvu svedoka u Trstu izjavio da pozajmicu garantuje „svojom kako

okolnosti koje bi se tokom tog puta mogle dogoditi. Strah za bezbednost ljudi i robe na trgovačkim karavanima i brodovima, zbog kuge, rata ili razbojnika koji su vladali Balkanom, bili su argument u korist tvrdnje da je „jasno zašto ovaj put nije bio u skladu s interesima privatnih trgovaca”.²² U takvim okolnostima trgovinski rezultati su izostajali. Iako je 1780. godine država privilegijama podržala izvoz iz Trsta morem prema Carigradu, ispostavilo se da je do 1784. iz godine u godinu, taj izvoz smanjivan, a ne povećavan.²³

Riječko tržište žita i duvana

Odlike riječkog tržišta mogu se sagledati, između ostalog, i na osnovu statističkih podataka i popisa koji su objavljeni još krajem 18. veka.²⁴ Nažalost, većina njih svedoči o prometu u riječkoj luci, a ne o trgovini na kopnenoj pristupnici gradu. Zbog toga, od posebne važnosti za ovu temu jeste popis riječkih pravoslavnih trgovaca sa kapitalom u robi poreklom iz zaleđa, datiran novembra 1785. godine.²⁵ Iz njega se može zaključiti da su prioritet u trgovini sa zaleđem imali duvan i žito. I Engel je istakao činjenicu da su duvan i žito bili glavni trgovinski artikli na Savi, jednostavnim zaključkom: „U Karlovac se dopremaju većinom duvan i žito”.²⁶ Na to da je, ipak, u trgovini Rijeke sa zaleđem duvan imao prednost u odnosu na žito, upućuje podatak da je 1780. godine Karolinom prevezeno 48.000 centi duvana (2.688 t), u vrednosti od 480.000 forinti, dok su samo dve godine ranije, 1778. godine, podanici tim putem prevezli ukupno 90.000 centi robe (5.040 t).²⁷

sadašnjom tako i budućom imovinom koja je upisana pod imenom kompanije” u Zemunu. IAB, ZM, Kt. 1567, 1795 – 61 – 163.

²² J. Ch. ENGEL, 391.

²³ Statistika tog izvoza za period između 1780. i 1784. godine pokazuje da je iz Trsta u Carigrad uglavnom izvožena roba manufakturne i finije izrade – metala, stakla, porculana, alkohola, šećera i duvana, kao i koža, platno i sukno, ali i to da se iz godine u godinu obim tog izvoza smanjivao, a ne povećavao. U: Ivan ERCEG, „Trgovina između Habzburške monarhije i Turske preko sjevernojadranskih luka”, *Jadranski zbornik*, VII/1973., 164–165.

²⁴ J. Ch. von ENGEL, *Statistik und Geschichte von Dalmatien, Croatien und Slawonien*, Halle 1798; Martin von SCHWARTNER, *Statistik des Königreichs Ungarns*, Pest 1798.

²⁵ Popis iz novembra 1785. objavljen je dva puta: Мита КОСТИЋ, „Српско трговачко насеље на Ријеци”, *Историјски часопис* 9/1957., 37–49; Ljubinka TOŠEVA KARPOWICZ, „Problemi izgradnje pravoslavne crkve u Rijeci 1775. – 1792: Dokumenti”, *Artefakti*, 4–5/2001., 84–103.

²⁶ Isto, 389.

²⁷ J. Ch. ENGEL, 352, 372. „Fabrika duvana na Trsatu je pod ugarskom vlašću prepuštena novom vlasniku, bečkom direktoru duvanske proizvodnje Adamu von Biennenfeldu, koji ju je obnovio. On je uz pomoć podanika kolima prevezio duvan Karolinom, i

Struktura uloženog kapitala pravoslavnih trgovaca (19 ortačkih „domaćinstava”) koji su evidentirani u Rijeci 1785. godine, ukazuje na prioritete u njihovoj trgovini sa zaleđem. Može se izračunati da je najveći deo njihovog kapitala bio uložen u duvan „na veliko” (23%) i žito sa drugom robom (22%), dok je novac u gotovom spreman za ulaganje činio 21,5% tog kapitala. Značajan deo kapitala uložili su ti trgovci u kuće (12,47%),²⁸ barže (lađe) na Savi i Dunavu (7,33%) i dućane s robom „na malo”, koji su ujedno bili i radionice za štavljenje kože ili rezanje duvana (5,42%). Manja ulaganja imali su i u drugoj vrsti robe, poput vune (2,03%) i kože (0,73%). Ulaganja u duvan, međutim, bila su najveća, pošto su oni sa kapitalom u dućanskoj robi „na malo” i u žitu, istovremeno imali i kapital u duvanu.²⁹

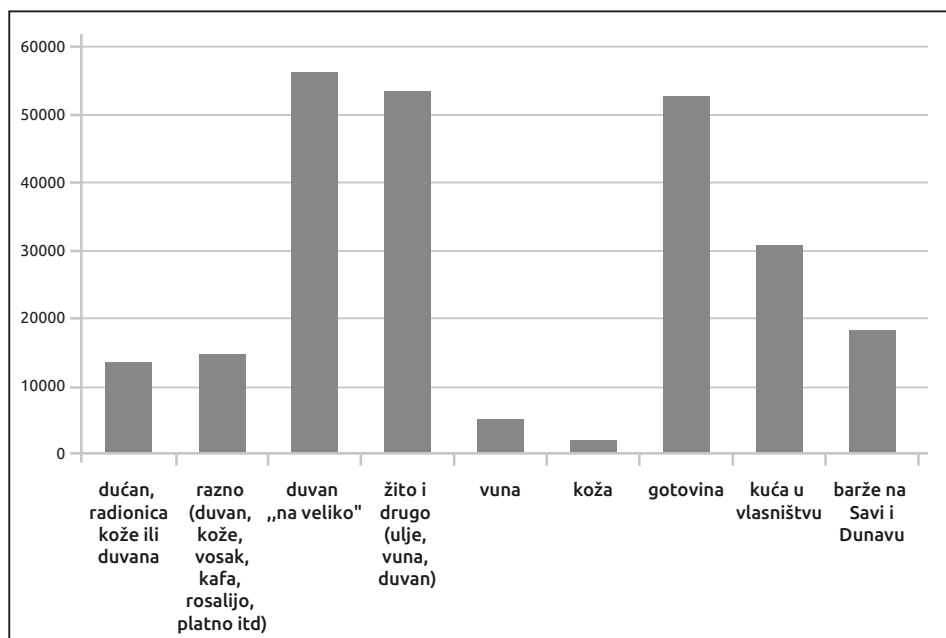
Postavlja se pitanje, međutim, u kom obimu su pravoslavni trgovci 1785. godine trgovali žitom. Naime, vrednost njihovog ulaganja u žito ne može se razlučiti od vrednosti uložene u drugu robu kojom su trgovali. U trenutku popisivanja, novembra meseca te godine, samo su četvorica trgovaca imala novac uložen u žito. Pri tome, samo je jedan od njih imao kapital isključivo u žitu (Jovan Vuković u vrednosti od 8.000 forinti „ovde i u Karlovcu”), dok su preostala trojica trgovaca navela da im je kapital uložen, između ostalog, i u žito.³⁰

tako podstakao riječku trgovinu duvanom, da je već 1784. u Rijeci bilo toliko fabrika duvana, koliko šećerana u Hamburgu. Dva Biennenfeldova broda prevezla su duvan za šmrkanje vrlo unosno u Holandiju, pod uticajem Severno-američkog rata” (J. Ch. ENGEL, 371–372).

²⁸ O tačnosti tog popisa svedoči činjenica da se pet od ukupno šest evidentiranih srpskih trgovaca sa kućom u vlasništvu, našlo i u Jozefinskom katastru Rijeke iz istog perioda (1785/7). U katastru su popisani sledeći srpski trgovci, kao vlasnici kuća pod brojem: Šakabenta (No 46, Sabent), Lazar Jovanović (452, Laso Ivanovich), Teodor Rajović (461, 462, Theodor Rajovich), Stefan Đurković (435, Stephan Jurkovich) i Petar Ostojić (432, Peter Hostovich). U: Ivan ERCEG, *Jozefinski katastar grada Rijeke i njegove uže okolice (1785/87)*, Zagreb 1998.

²⁹ Najveća ulaganja bila su ona u duvan. Aleksije Ateljević uložio je u duvan „na veliko” 9.000 forinti, Josif Bajović 8.000, Todor Rajović 10.000, a Jovan Vuković čak 20.800 forinti. Atanasije Mihajlović uložio je 35.000 forinti u „duvanske listove i žito”, ali ne možemo znati koliko u koji od ta dva artikla. Radi trgovne tim artiklima, upravo su navedeni – Ateljević, Bajović, Rajović i Mihajlović, bili vlasnici ukupno 12 lađa (barži) na Savi i Dunavu. Pored njih i Petar Ostojić i njegovi saradnici imali su tri barže na Savi u vlasništvu, a takođe i kapital uložen u „duvan, žito i kafu”.

³⁰ U pitanju su trgovci i njihova ulaganja: Atanasije Kosta sa 4.000 forinti u „žitu, ulju i kaputima”, Petar Ostojić sa 6.400 forinti u „duvanu, žitu, kafi”, i Atanasije Mihajlović sa 35.000 forinti „u duvanskim listovima i žitu”. Još četiri trgovca uvrstila su žito u artikle u koje planiraju da ulože svoj kapital. Pošto ta ulaganja nisu realizovana, svrstali smo ih u „gotovinu” kojom su raspolagali. Analiza ekonomskog položaja pravoslavnih trgovaca može se videti i u: Л. ТОШЕВА КАРПОВИЧ, *Православна општина у Ријеци (1720–1868)*, Београд – Ријека, 2002., 39–46.

Grafikon 1: Struktura ulaganja pravoslavnih trgovaca u Rijeci 1785. godine (u forintama)³¹

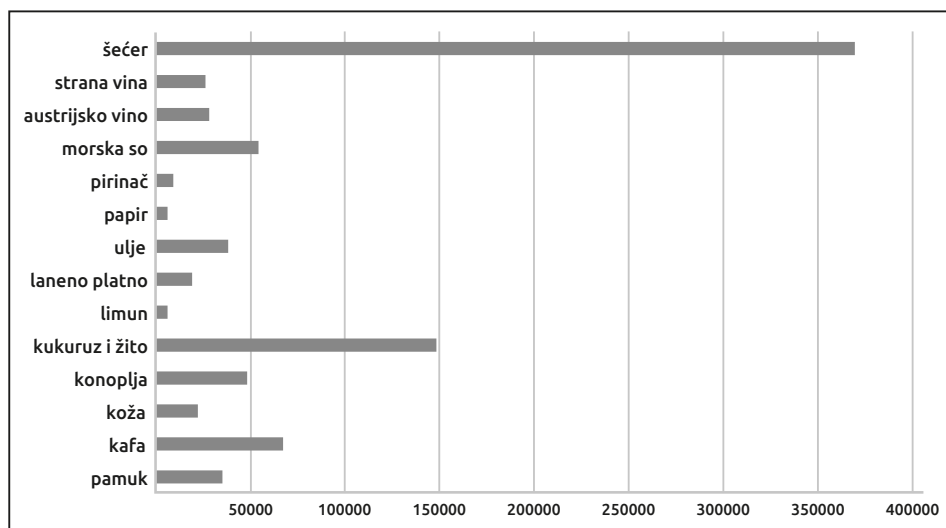
Osim što je žito u Rijeku dopremano kopnenim putem, velike količine žita uvožene su u Monarahiju putem riječke luke. Žito je 1785. godine činilo 11 % u ukupnoj novčanoj protiv-vrednosti uvoza riječke luke, ali istovremeno, bilo je artikal na drugom mestu po toj vrednosti (posle šećera). Smatra se da je bilo namenjeno „za prehranu stanovništva pasivnih krajeva Hrvatskog Primorja, Istre i Like”.³² U luku su pored toga uvožene sirovine za potrebe riječkih manufaktura i fabrika, pa su u uvozu šećer, kao sirovina za rafineriju, morska so iz Napulja i tekstilne sirovine imale najznačajnije mesto.³³ Slično je izgledala i struktura uvoza zabeležena u periodu 1790–1795. godine.³⁴

³¹ М. КОСТИЋ, „Српско трговачко насеље на Риједи”, Лј. ТОШЕВА КАРПОВИЋ, „Проблеми изградње православне цркве у Риједи 1775. – 1792.”, 84–103.

³² Rudolf BIČANIĆ, „Važnost Rijeke u ekonomskom životu Hrvatske”, u: *Rijeka – zbornik*, Zagreb, 1953., 169.

³³ J. Ch. ENGEL, 376, 377. Uvoz iz stranih država u Rijeku bio je veći od uvoza u Trst, pa je roba iz Rijeke dalje transportovana brodovima u Trst. Najveća vrednost uvoza u Rijeku dolazila je iz Francuske, Papske države, Venecijanskih poseda, Portugalije, Venecijanske Dalmacije, pa Španije.

³⁴ Isto, 385. Između 1790–95. godine uvezeno je robe u vrednosti između milion i milion i po forinti, u čemu je najveći udeo imao šećer (200.000–400.000), kukuruz iz Papske i

Grafikon 2: Struktura uvoza u riječkoj luci 1785. godine (u forintama)³⁵

Izvoz žita putem riječke luke, međutim, bio je prilično skroman, a u određenim godinama i zanemarljivo mali. U ukupnom izvozu 1790–1795. godine, koji je iznosio oko dva miliona forinti, žito se ne pominje kao izvozni artikal. Najveća izvozna vrednost bila je u duvanu, potom u mekom drvetu (pošto izvoz tvrdog drveta nije bio dozvoljen), a zatim u staklu, riječkom šećeru i u manjim iznosima u potaši, vosku, medu i sl.³⁶ Statistika svedoči o tome da je žito iz Ugarske namenjeno italijanskom tržištu većinom izvoženo iz Trsta, potom iz Senja i Karlobaga i tek na kraju iz Ugarskog primorja, u kome je Rijeka bila najveća luka.³⁷ To znači da se u praksi veći deo trgovine žitom „tradicionalno” držao puta koji je od Siska i Karlovca vodio preko Ljubljane na Trst. Pokušaji da se trgovina žitom intenzivira na Karolinskoj cesti ostali su više u domenu teorije, razvijane na stranicama elaborata i izveštaja tokom 50-ih i 60-ih godina 18. veka.³⁸ Roba se i kasnijih decenija na Karolini prevozila vučnom stokom – što je bio ključni faktor u ograničenju prometa.

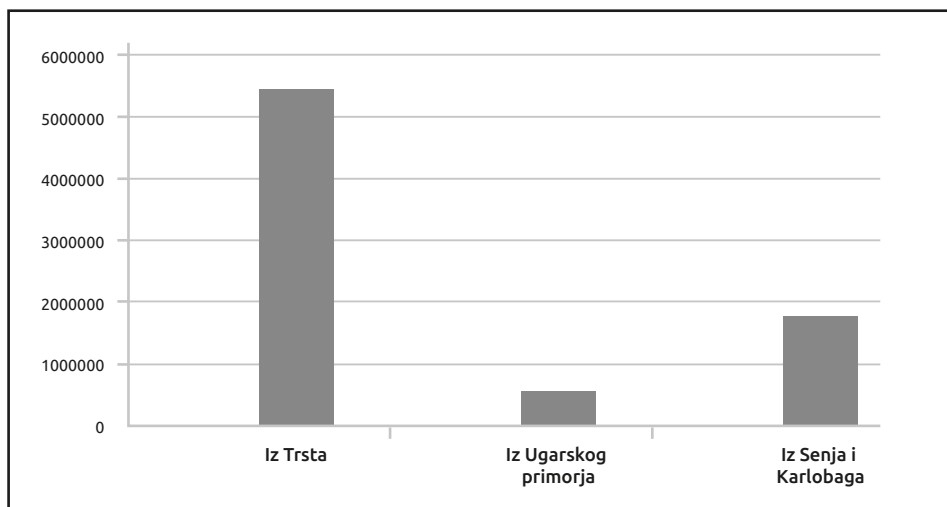
Venecijanske države (100.000–120.000) i morska so iz Napulja (100.000–200.000). Istu strukturu po vrednosti uvoza riječke luke (šećer, žito, pa so), prikazao je i: R. BIČANIĆ, „Važnost Rijeke u ekonomskom životu Hrvatske”, 168.

³⁵ J. Ch. ENGEL, 376, 377.

³⁶ J. Ch. ENGEL, 385. Duvan je izvožen u vrednosti od 200.000–300.000 forinti, meko drvo u vidu dasaka, letvi, greda i sl. u vrednosti od 150.000–250.000 forinti.

³⁷ Isto, 388.

³⁸ U planovima grofa Perlasa 1754, elaboratu kapetana Šleja 1757. i savetnika Intendanze Raaba 1759, kao i u elaboratu Temišvarске kompanije iz 1763. godine, u: I. KARAMAN, „Trgovinska magistrala”, 277–289, 300–304.

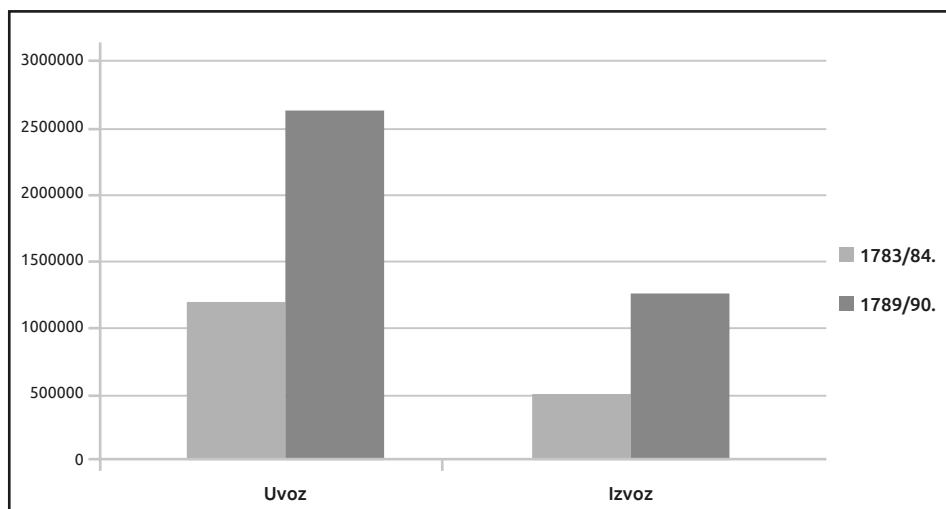
Grafikon 3: Izvoz žitarica iz severnojadranskih luka 1. XI 1793. – 15. XI 1794. (u forintama)³⁹

U razlici između uvoza i izvoza robe preko riječke luke možemo „prepoznati” postojanje „unutrašnjeg tržišta”, o kome inače nemamo drugih podataka. Budući da je posle šećera najveći uvozni artikal u riječkoj luci bio „kukuruz i žito”, koji, sa druge strane, nisu činili značajniji deo izvoza iz luke, postavlja se pitanje gde su oni završili? Po svemu sudeći, potrošeni su na samom Ugarskom primorju. Naime, Ugarsko primorje činio je uski zemljišni pojas, stešnjen između planina i mora, gde „tlo je neplodno, obrađuje se grabuljama a ne plugom, teško je i za zemljoradnju i za vinogradarstvo”. Imalo je površinu od oko 7 kvadratnih milja, a nastanjivalo ga je oko 30.000 ljudi. Većina stanovnika nije proizvodila hranu, već je živela od pomorstva. Radili su kao prevoznici, posada na trgovačkim brodovima, ribari ili nosači tereta.⁴⁰ Između 1775. i 1780. godine Rijeka je imala oko 5.000 stanovnika, usporedbe radi, koliko i Zemun u tom periodu.⁴¹

³⁹ J. Ch. ENGEL, 388.

⁴⁰ J. Ch. ENGEL, 388–389. O oskudnoj poljoprivrednoj proizvodnji u Rijeci i okolini, u: I. ERCEG, „Gospodarski izvori pučanstva Vinodola, Gorskog kotara i Rijeke u 18. stoljeću”, *Jadranski zbornik*, VII/1969., 59–102. Prema podacima Jozefinskog katastra, opštine Rijeka i Rečina raspolagale su sa ukupno 207 jutara (119 ha) oranica, na kojima je prinos bio vrlo skroman (*Temelji moderne Rijeke 1780.–1830: Gospodarski i društveni život*, 199).

⁴¹ J. Ch. ENGEL, 353. Navedeni broj stanovnika Rijeke od 5.132 duše, obuhvatao je prema Engelu 1776. godine grad Rijeku (4.515) i okolinu (majur i gradsko zemljište, 617 stanovnika). Isti podatak o broju stanovnika Rijeke navodi i: M. КОСТИЉ, „Српско трговачко насеље”, 41, 45. – ali za godinu 1771; kao i I. ERCEG, „Nosioci obrta, pomorstva i trgovine u gradovima Karlobag, Senj, Bakar, Rijeka i Trst (1775)”, *Acta histo-*

Grafikon 4: Ukupna vrednost uvoza i izvoza u Rijeci 1783. i 1790. godine (u forintama)⁴²

Stiče se utisak da je u državnoj upravi svest o značaju žitarske trgovine u Rijeci, kao i o mogućnostima da se ona razvija, probuđena oko 1784. godine. Time se može objasniti Engelov komentar da u budućnosti ima prostora za to da „samo još jedan artikal – žitarice, dobije na obimu”.⁴³ Prostor za unapređenje žitarske trgovine ostavljala je i činjenica da su izvoz i dobit iz Ugarske još uvek primarno poticali od stoke (oko 30%), čak i posle žitne konjunktura, u deceniji 1776–1786. godine, a manjim delom od žita (20%), vune (16,5%) ili bakra (10,5%).⁴⁴

Godine 1784, nerodne u Italiji, saopšten je plan da bi se banatski i slavonski zemljoposednici mogli podstaći na izvoz idejom o osnivanju magazina u Rijeci u koje bi slali proizvode u vreme nestašice. Smatralo se da bi Ugarska dvorska komora, kao vlasnik poseda u Slavoniji i Banatu, imala interes da podrži taj projekat. Predloženo je da „riječki trgovci stupe u bliže veze sa ugarskim”, kao i da institucije podrže sudske sporove riječkih trgovaca „u skladu sa merkantilističkim zakonodavstvom”. Očigledno je u sklopu tog plana sastavljen i „registar riječkih trgovaca koji su imali veze sa ugarskim i hrvatskim gradovima – Karlovac, Zagreb, Koprivnica, Kostajnica, Zemun, Temišvar, Segedin”.⁴⁵ Uz

rio-oconomica Jugoslaviae, III/1976., 9. – ali za godinu 1775. Podaci za Zemun su iz 1776. godine: IAB, ZM, 1776 – 870.

⁴² M. SCHWARTNER, *Statistik des Königreichs Ungarns*, 276. Iste podatke, mada manje precizno, koristio je i M. Kostić.

⁴³ J. Ch. ENGEL, 378.

⁴⁴ M. SCHWARTNER, *Statistik des Königreichs Ungarns*, 270.

⁴⁵ J. Ch. ENGEL, 378. Taj registar mogao bi biti pomenuti popis pravoslavnih trgovaca iz novembra 1785. godine.

to je i ugarska tridesetnička uredba iz 1784. godine, oslobodila od svih taksi poljoprivredna dobra prilikom izvoza u luke i dalje na more.⁴⁶

Ne možemo znati da li je ovaj projekat imao neposrednog odjeka, ali je činjenica da su takve okolnosti išle na ruku razvoju žitarske trgovine, baš kao i decenijski niz ratova protiv Francuske, koji je ubrzo otpočeo. Slučajno ili ne, dokumenta iz zemunskog arhiva sa pomenom riječkih trgovaca umnožavaju se oko i posle 1785. godine. I prvi trgovci koji su stigli iz Novog Sada i trajno se nastanili u Rijeci – braća Vukovići i Arsenije Šakabenta – učinili su to u periodu između 1781. i 1788. godine.

Poslovna saradnja Riječana i Zemunaca

Arhiv Magistrata grada Zemuna sadrži brojna dokumenta o transportu robe rekom Savom. U većoj meri ta građa svedoči o transportu robe koja je išla na pretpovar u Sisak i Karlovac, a o čijem daljem pravcu kretanja nema podataka. Daleko manji broj dokumenata s kraja 18. veka svedoči o poslovnim poduhvatima koji su svoje ciljeve imali u Austrijskom i Ugarskom primorju. Kontekst tih poslovanja bio je u skladu sa već opisanim okolnostima i odlikama trgovine u poslednjim decenijama 18. veka. U dokumentima iz Zemunskog magistrata posvedočeni su poslovi u kojima su učestvovali riječki i tršćanski trgovci, a predmet njihove trgovine bile su sirovine poput žita, stoke, loja i drugog, dok pomena duvana nema. Zabeleženi su i podaci o novčanim pozajmicama zemunskih trgovaca od riječkih trgovaca, pa i podaci o jednom Riječaninu koji se u vreme Austro-turskog rata (1788–1791) nastanio u Beogradu, ne bi li tamo vodio dućansku trgovinu.

Trgovci iz Rijeke koji su sarađivali sa zemunskim trgovcima i liferantima, a o čijim poslovanjima saznajemo iz dokumenata Zemunskog magistrata, bili su: Jakov Čakulović (1787), Mihail Vohinac (1791), Trifun Blagojević (1797), Aleksej i Teodor Vuković (1799) i Jovan Serdanović (1800. i 1801). Trgovina koja je polazila iz Zemuna ka Sisku i Karlovcu i imala kranje odredište u Rijeci, uglavnom se odvijala na sledeći način: riječki i drugi trgovci svoj kapital ulagali su u robu lično ili posredstvom ortaka iz Karlovca, Siska, Jasenovca, Kostajnice ili Petrinje, a zemunski trgovci i liferanti, sa svoje strane, garantovali su za troškove prevoza robe na svojim lađama duž Save. Neki od pomenutih trgovaca prevalili su dugačak put od Rijeke, da bi se u nekom trenutku lično našli u Zemunu ili njegovoj okolini. Mihajlo Vohinac preminuo je u Beogradu 1791. godine, u vreme kratkotrajne austrijske vojne uprave u tom gradu. Trifun Blagojević potpisao je 1797. punomoćje jednom zemunskom trgovcu za zastupanje pred Magistratom u Zemunu, a Jovan Serdanović je 1800. godine

⁴⁶ Isto, 381.

u Zemunu nestrpljivo čekao da brodovi natovarni žitom krenu put Siska, dok su ga vojne vlasti u tome ometale.

Riječki trgovci nisu poslovali samo u Zemunu, već i u njegovoj bližoj i daljoj okolini. U Zemun su se slivali trgovački putevi iz žitarskih centara Banata i južne Ugarske, poput Segedina, Perleza, Velikog Bečkereka (Zrenjanina), Novog Sada itd. U Dominalnom sudu u Velikom Bečkereku, na primer, postoji izvod iz zapisnika za 1781. godinu o tužbi trgovca Valentina Golnera⁴⁷ „iz Rijeke” protiv trgovca Petra Stojkića iz Velikog Bečkereka zbog neizvršenog ugovora o prevozu kukuruza lađom.⁴⁸ Osim u Zemunu, poslovanje riječkih trgovaca obavljalo se i u Novom Sadu, odakle su poticali već pomenuti riječki trgovci iz porodice Vuković, kao i Arsenije Šakabent.⁴⁹ Stoga ne čudi to što je riječki trgovac Lazar Jovanović⁵⁰ boravio u Novom Sadu 1779, gde je istupio

⁴⁷ Valentin Gollner bio je trgovac na Savi i zagovornik ulaganja u trgovinu Dunavom prema Crnom moru i Sredozemlju. Taj put lično je oplovio i završio u Trstu 1786. godine (*Adamićevo doba: 1780–1830*, I, Rijeka, 2005., 166).

⁴⁸ *Торонталска жупанија (1731–1849). Каталог одабраних садржаја докумената (1731–1785)*, пр. Дејан Јакшић, Аналитички инвентар, књ. XV/1, Нови Сад, 2008., 38, документ 92.

⁴⁹ U raspoloživom arhivskom materijalu nismo naišli ni na jedan pomen poslovne ili bilo kakve druge aktivnosti Arsenija Šakabenta (1750. – 6. IV 1796). U Rijeku je došao oko 1780, verovatno iz Novog Sada. U Rijecu su mu rođena sva deca, u periodu od 1781. do 1794. Pominje se kao priložnik za kupovinu crkvenog zemljišta 1783, a potom u popisima iz 1785. i 1792, kao tutor pravoslavne opštine 1788–1790, te među umrlima 1796. godine. Kao sinovac patrijarha Arsenija IV Jovanovića Šakabente bio je baštinik plemstva koje je patrijarhu dodeljeno s pravom da bude nasledno među potomcima njegovog brata Andrije, iriškog protopopa. Kao predstavnik plemstva (armalista) prisustvovao je Temišvarskom saboru 1790. Njegov rođeni brat bio je pakrački i vršački episkop Josif Jovanović Šakabenta, a njegova sestra Sofija, bila je supruga novosadskog trgovca Save Vukovića, koji je moguće bio inicijator Arsenijevo dolaska u Rijeku. Niko od članova njegove porodice ne pominje se među umrlima u riječkoj opštini, pa pretpostavljamo da su napustili Rijeku posle njegove smrti (*Artefakti*, 2/1996.; *Artefakti*, 3/2000.; *Artefakti*, 4–5/2001.; Arhiv Srpske akademije nauka u Sremskim Karlovcima (dalje: ASANUK), 1792.; Доситеј ЋОРИЋ, „Аутобиографија епископа Јосифа Ј. Шакабенте”, *ГИДНС VII/1934.*, 363–365; М. КОСТИЋ, „Српско трговачко насеље”; *Темišварски sabor 1790*, 1972.; I. ERCEG, *Jozefinski katastar*, 36).

⁵⁰ Lazar Jovanović, poreklom iz Sarajeva, hadžija (1748. – 2. VIII 1818). U Rijeci je prisutan od 1778, gde mu se u braku sa Marijom rodio sin Konstantin (1782), kći Angelina (1785) i sin Petar (1789). Popisan je među priložnicima za kupovinu crkvenog zemljišta 1778, kao i među pravoslavnim trgovcima Rijeke 1785. i 1792. Ubeležen kao vlasnik kuće broj 452 i zemljišta (vrta) u jozefinskom katastru iz 1785/7. Zabeležen je i u trgovini žitom u Novom Sadu (1779), gde mu je posrednik bio Sava Vuković (1781). Bio je kum svoj deci Arsenija Šakabenta rođenoj u Rijeci između 1781. i 1794. (M. КОСТИЋ, „Српско трговачко насеље”; ASANUK, 1792.; *Artefakti*, 2/1996.; *Artefakti*, 3/2000., 46; I. ERCEG, *Jozefinski katastar*, 36, 114; В. СТАЈИЋ, *Новосадске биографије*, I, 145).

pred Magistrat povodom duga od 400 forinti. U nastavku istog spora, dve godine kasnije, u njegovo ime posredovao je novosadski trgovac Sava Vuković, brat i ortak riječkih Vukovića.⁵¹

Nisu samo riječki i posavsko-pokupski trgovci učestvovali u trgovini i prevozu žita, već su to činili i tršćanski trgovci. U dokumentima Zemunskog magistrata krajem 18. veka pominju se tršćanski trgovci Bartolomej Oraš (1784/1798), Jovan Ćirković (1790), Riznić (1793) i Jovan Kurtović (1795). Ako se ima u vidu da su svi nabrojani tršćanski trgovci pomenuti u kontekstu žitarske trgovine, još je verovatniji zaključak da je od Siska i Karlovca trgovina žitom u većoj meri dalje išla prema Trstu. Godine 1790. mlinar iz Opova (selo u Banatu, preko puta Zemuna) požalio se Magistratu u Zemunu na trgovca Jovana Ćirkovića (Johan Chyrkovics)⁵² čiji je brod, nesumnjivo napunjen žitom, ošteti Popovićev mlin prilikom prolaska i prouzrokovao mu štetu.⁵³ Godine 1793. Magistrat grada Segedina molio je Magistrat Zemuna da zadrži lađara, pravoslavca iz Hrvatske, Jovana Periševića i njegovu porodicu, kako bi moglo da bude organizovano njihovo putovanje u Segedin, gde je Perišević imao namještenje lađara na žitarskim brodovima „tršćanskog trgovca Riznića”.⁵⁴ Godine 1790. kupljen je u Zemunu brod u ime tršćanskog trgovca Jovana Kurtovića. Vlasnik tog broda, Jakov Petrović, pet godina kasnije žalio se da mu je posrednik u toj kupoprodaji, Dimitrije Marković, isplatio samo 130 forinti od predviđenih 210.⁵⁵

⁵¹ Васа СТАЈИЋ, *Новосадске биографије*, I, 145: Lazar Jovanović „trgovac iz Fijume” istupio je pred Magistrat grada Novog Sada 1779. sa Jovanom Popovićem iz Pakraca i njegovim ortakom Jovanom Lazarevićem. Tom prilikom je Jovanović toj dvojici, kao svojim kreditorima, prodao svoju lađu kapaciteta od 1.300 merova žita za 710 forinti, kako bi im isplatio dug od 400 forinti. Pošto kreditori njemu nisu isplatili dug od 310 forinti, Sava Vuković, kao Jovanovićeve punomoćnik dve godine kasnije (1781), zabranio je da lađa natovarena pšenicom isplovi ka Karlovcu. Morali su da je prodaju za 350 forint i tako isplate dug.

⁵² U dokumentu je navedeno „riječki trgovac Jovan Ćirković”. Budući da u popisima članova domaćinstava riječkih pravoslavaca iz 1785. i 1792. postoji samo domaćinstvo Riste Ćirkovića, pretpostavljamo da se ovaj pomen ipak odnosi na tršćanskog trgovca Jovana Ćirkovića, a ne nekog od njegovih riječkih srodnika.

⁵³ IAB, ZM, kt. 1457, 1790 – 66 – 26. Žalba je rešena 22. juna 1790. godine, pristankom obe strane na odštetu od 60 forinti.

⁵⁴ IAB, ZM, Kt. 1504 – 12; 1507 – 19; 1521 – 58 (1793).

⁵⁵ IAB, ZM, Kt. 1567, 1795 – 61 – 166. U dokumentu ne stoji precizno gde se taj brod u trenutku prodaje nalazio, ali pretpostavljamo da se kupovina odigrala u Zemunu, odatle su najčešće brodovi kretali natovareni žitom. Marković je bio posrednik u trgovini, pretpostavljamo kao Kurtovićeve saradnik u Zemunu. Cena broda od 210 forinti ukazivala bi na to da je u pitanju bila kupovina (manjeg ili starijeg) broda bez tereta.

Na osnovu dokumenata Zemunskog magistrata mogu se potvrditi poslovne veze više trgovaca Riječana sa Zemuncima, pa i prisustvo riječkih trgovaca u Zemunu i okolini, i to sledećim hronološkim redom:

Zemunski trgovac Aleksa Ratković izvezao je 1784. godine 44 bureta loja (Inßlicht), u količini od 186 centi i 52 libre (10,45 t), s tim da budu dostavljene Teodoru Mađoli (Theodor Maggioli) u Rijeci,⁵⁶ a potom dalje Bartolomeu Orašu (Bartolomeus Orasch) u Trstu. Ratković je „izvoznom dozvolom”, koju mu je 17. marta te godine izdala carinarnica u Zemunu, dokazivao da je robu isporučio, ali se dogodilo da carinska dozvola za promet ove robe nije stigla u Rijeku, niti ona izdata u Carinarnici (Tridesetnici) u Zemunu, niti ona izdata u Karlovcu. Zbog toga je od Ratkovića potraživano 67 forinti i 14 $\frac{3}{4}$ krajcara za dve neplaćene carine kako bi Eraru bila nadoknađena vrednost takse od 3% na tu robu. Iščekujući odgovor na molbu koju je uputio Ugarskom dvorskom veću u Budimu, protestujući protiv potraživanja i odbijajući da ga plati, Aleksa Ratković se povodom optužbe pravdao u izjavi od 10. avgusta 1791,⁵⁷ tvrdnjom da je sav loj koji je kupio u Turskoj legalno ocarinio na Zemunskoj carinarnici (tirdesetnici) i sa ostalim lojem koji je kupio „u zemlji”, prosledio u Karlovac gospodinu Josifu Žigiću (Joseph Sigich) na dalje raspolaganje. Riječka carina, međutim, objavila je da je do nje stigao kontigent loja u 41 buretu, u težini od 152 cente i 30 libre (8,52 t), ali bez izvoznih dozvola. Postavilo se pitanje da li se radilo o istoj isporuci loja. Ratković je tvrdio da jeste. Odlučeno je, međutim, zbog kašnjenja potvrda iz carinarnica i sumnji u istinitost izjava, da Eraru ipak bude nadoknađena nenaplaćena taksa.

Riječki trgovac koji je poslovao sa Zemunom bio je i Jakov Čakulović (Jacob Csakulovics, Fiumaer Handelsman).⁵⁸ On je ugovorio transport 133 vola

⁵⁶ U Jozefinskom katastru iz 1785/87. godine nismo pronašli Teodora Mađolu među kućevlasnicima u Riječkoj opštini.

⁵⁷ IAB, ZM, Kt. 1475, 1791 – 61 – 179a. Osim potvrde iz tridesetnice, Ratković je priložio i potvrdu koju mu je Žigić izdao za prijem 186 centi 52 libre loja u 44 buradi (oko 10 t), kao i potvrdu o tome da je Žigić tu količinu „ekspeditovao ka Rijeci”. Ratković je izjavio da je „jasno kao dan”, da iako postoji velika razlika između Speco i Neto težine, jeste u pitanju ista isporuka. Pošto je loj dugo stajao u buradima, objasnio je, moglo je da se dogodi da delimično splasne zbog toplote, delimično zbog vlage, i time izgubi na tara težini i do 20 %. Tim pre što je trebalo da burad budu napravljena od tvrdog drveta, a ona to očito nisu bila. Razlika u broju buradi, 41 umesto 44, mogla bi da dolazi odatle što je neko bure usput izgubilo na količini, ili je možda polomljeno, pa je jedno napunjeno količinom iz dva ili tri bureta. Ratković, nažalost, nije bio u stanju da još nekim dokumentom potkrepi svoju izjavu zbog toga što mu je „arhiva, kao i kuća i imovina, izgorela prilikom poslednjeg turskog rata” (mislio je na rat 1788–1791).

⁵⁸ Nismo pronašli Jakova Čakulovića među kućevlasnicima u Riječkoj opštini u Jozefinskom katastru iz 1785/87. godine.

iz Zemuna po ceni od 35 forinti i 30 krajcara po komadu. Posredstvom T(e) odora Mudrića, trebalo je da do januara 1786. isplati zemunskim trgovcima Kostu Kirici i Gavrilu Vojnoviću ukupno 4.745 forinti. Pošto ugovorena obaveza nije ispunjena ni do aprila 1787, slučaj se pojavio pred Magistratom.⁵⁹ Po svemu sudeći, novac ovog riječkog trgovca uložen je u transport volova koji je vodio preko Zemuna do Zagreba, i kojim je stoga koordinirao zagrebački posrednik. Ne znamo gde je bilo polazište niti odredište tih volova. Pretpostavljamo da su dolazili iz Banata ili južne Ugarske, a da su preko Ljubljane išli u Kranjsku ili možda Italiju, za prehranu gradova ili garnizona.

Riječki trgovac Mihajlo Vohinac (Michael Wochinaz)⁶⁰ kratko je vodio trgovinu u Beogradu, gde je imao dućan i gde je preminuo. Vohinac se nalazio u Beogradu u vreme austrijske vojne uprave, dakle, najduže između oktobra 1789. i septembra 1791. godine. Budući da je u dokumentu nazvan „fumaner kaufmann und armee handlesmann“, opravdano je pretpostaviti da je u grad ušao neposredno posle austrijske vojske. Igrom slučaja, preminuo je nedugo potom, a roba iz njegovog dućana trebalo je da 29. septembra 1791. godine bude licitacijski prodavana u magazinu Carinske (Tridesetničke) službe u Zemunu.⁶¹ Robu datu na licitaciju činila je kafa, šećer, čokolada, badem, pirinač, liker, rozalija, ulje, sirup i začini, a vojne vlasti istakle su da kupac neće biti opterećen carinom, budući da je za nju carina već plaćena u zemunskoj tridesetnici. Vohinac je očigledno prodavao kolonijalnu robu i njene prerađevine iz Rijeke. Njegova udovica Ana Marija nasledila je potraživanja od zemunskog trgovca Milisava Jovanovića na ime duga za skladištenje Vohincove robe u njegovim prostorijama u Zemunu.⁶²

⁵⁹ IAB, ZM, 1787, 10, knj. 26. Kirica i Vojnović su tužili Čakulovića za sumu od 474 forinti duga, koliko je preostalo nakon isplate nekoliko rata u prethodnom periodu. Čakulović je, međutim, izjavio da je u Zagrebu (Agramu) posredstvom ortaka Todora Mudrića stiglo 116 volova (od 126 koliko su Zemunci poslali, 7 je izgubljeno u startu, a još 10 očitno tokom puta), pa je tražio da mu se dug umanji za 365 forinti. Vojnović je, međutim, sa svoje strane tražio nadoknadu za 126 volova, koliko je prosledio Mudriću. Spor je završen poravnanjem i definisanjem sume koju će Čakulović platiti, a on je tom prilikom, između ostalog, ukazao i na gubitke koje je zbog kursa imao tokom promene novca – iz dukata u cekine.

⁶⁰ U katastru grada Rijeke iz 1785/87. godine ubeležen je pod brojem 417 Mihail Wohinz, vlasnik kuće broj 8. (I. ERCEG, *Jozefinski katastar*, 74)

⁶¹ IAB, ZM, Kt 1459, 1791 – 12 – 58.

⁶² IAB, ZM, Kt. 1476, 1792 – 61 – 222. Johan Volpic (Johan Volpiz), „opunomoćenik udovice riječkog trgovca Mihaela Vohinca koji je preminuo u Beogradu”, podneo je 2. decembra 1791. godine izveštaj o tome da je u skladu s odlukom od 30. novembra, isplaćen preostali dug od 50 forinti (pored 200 forinti prethodno isplaćene glavnice), koji je Jovanović više puta potraživao. Opunomoćenik Johan Volpic je početkom decembra meseca odlučio, zbog troškova svog boravka u Zemunu, da se vrati u Rijeku i

Sačuvan je i pomen riječkog trgovca Trifuna Blagojevića (Tryphun Blagovich).⁶³ U njegovo ime je 29. marta 1797. zemunski trgovac Dimitrije Rada Marković, podneo tužbu protiv Zemunca Uroša Stojanovića zbog duga od 112 forinti. Ugovor (obligacija) na tu sumu sklopljen je u Karlovcu 22. septembra 1794. godine, s obavezom da suma bude isplaćena do 15. oktobra 1794. godine, ali je rok prekoračen do dana podnošenja tužbe.⁶⁴

Na zahtev riječkih trgovaca Aleksija i Teodora Vukovića⁶⁵ saslušan je marta 1799. godine zemunski trgovac Jovan Lagarić, njihov ortak u trgovini žitom.

„stvar” prepusti Magistratu. Budući da je njegovo zadržavanje u Zemunu koštalo 10 forinti dnevno za izdržavanje 5 osoba i 3 konja, objasnio je, boravak nije mogao da produži bez vidnog troška po ostavinu preminulog trgovca.

⁶³ Trifun Blagojević je riječki pravoslavni trgovac koji se ređe pominje u literaturi. Popisan je među članovima pravoslavnih domaćinstava u Rijeci tek 1792. godine, a 1796. bio je potpisnik Statuta pravoslavne opštine. U međuvremenu, u Rijeci mu je rođen sin Mihailo (1794) i kći Marta (1800). Kum im je bio Jovan Nikolić, riječki žitelj. U protokolu umrlih Crkve sv. Nikolaja navodi se da je 12. VIII 1800. preminuo Mihajlo Blagojević star šest i po godina, a 8. XII 1809. Aneta „supruga Tripka Blagojevića” u 35-oj godini života (ASANUK 1792/3; *Artefakti*, 2/1996.; *Artefakti*, 3/2000., 36, 43; *Artefakti*, 11/2010., 54–55).

⁶⁴ IAB, ZM, kt. 1608, 1797 – 61 – 219. Trifun Blagojević iz Rijeke dao je punomoćje zemunskom trgovcu Radi (Dimitriju) Markoviću kako bi uložio žalbu i potraživao sumu od 112 forinti od Uroša Stojanovića, inače krčmara, koji se očigledno okušavao i u trgovačko-liferantskim poslovima. Punomoćje je potpisano u Zemunu, 19. marta 1797, što ukazuje na to da je riječki trgovac u tom trenutku tu i boravio. Među priloženim dokazima našla se, pored punomoćja Trifuna Blagojevića, i obligacija koju je u Karlovcu potpisao Uroš Stojanović. – Kako u njoj nema drugih detalja moguće je da se radilo samo o pozajmici novca.

⁶⁵ Počeci boravka bratstva Vuković u Rijeci nisu sasvim jasni. Poreklom su iz Hercegovine, verovatno Mostara. Pretpostavljamo da su Vukovići bili stanovnici Novog Sada (gde su se naselili pre 1769), te da su povremeno i na smenu između 1778. i 1788. boravili u Rijeci, a u međuvremenu se tamo trajno nastanili. Prvi pomeni Vukovića su među priložnicima pravoslavne opštine – Sava Vuković 1778, dok se među kućevlasticima u Rijeci 1785/87. godine navodi Teodor Vuković u kući broj 441. Braća Vuković, Teodor i Aleksej (s kojima Jovan Hadži Vuković verovatno nije bio u srodstvu), pominju se u Rijeci u spisima pravoslavne opštine počev od 1788, u njenom Statutu 1796, a u međuvremenu i u popisu iz 1792. Teodor je u Rijeku došao sa porodicom, a Aleksej je brak sklopio sa Sarom Milidragović u Rijeci 1787. Prvo dete iz ovog bratstva rođeno u Rijeci bio je Aleksejev sin Stefan (avgusta 1788). Vasa Stajić navodi tri podatka o istupanju braće Vuković pred Novosadskim magistratom, koji svedoče o njihovom boravku u tom gradu: Sava je 1778. posredovao u sporu (i iste godine lično putovao u Rijeku), a Teodor Vuković je tražio građanstvo 1783. Novosadski trgovac Sava Vuković pominje u svom testamentu iz 1809. „mlađu” braću Teodora (1745–1813) i Alekseja (1750–1824) u Rijeci. (M. КОСТИЋ, „Српско трговачко насеље”; ASANUK 1792/3; *Artefakti*, 2/1996.; *Artefakti*, 3/2000.; *Artefakti*, 4–5/2001.; *Artefakti*, 11/2010., 54–55;

Braća Vuković su tražila da se ispita događaj u kome je Lagarićeva lađa potonula 31. oktobra 1798. godine, između Krapje i Puske (potezi na Savi, uzvodno od Jasenovca, na putu ka Sisku). Lagarić je bio vlasnik broda koji je bio napunjen „čistom banatskom pšenicom”, utovarenom kod Turskog (Starog) Bečaja, u težini od 2.380 merova (109,48 t), a koja je trebalo da bude prevezena u Karlovac. Novac uložen u to žito pripadao je riječkim trgovcima, a vlasništvo nad žitom i dobit su trebali biti podjeljeni.⁶⁶ Lagarić je po svemu sudeći bio višegodišnji saradnik Vukovića u trgovini žitom, jer se još 1792. godine pominje u poslu sa Savom Vukovićem, bratom riječkih Vukovića, uglednim građaninom Novog Sada, povodom kupovine 3.000 merova ječma (138 t) iz velikokikindskih rezervi.⁶⁷

Riječki trgovac Jovan Serdanović (Johan Serdanovich/Serdarovich),⁶⁸ po svemu sudeći, aprila 1800. godine lično je boravio u Zemunu. Tamo je unapred platio Zemuncu Georgiju Laketiću 150 forinti za 16 konja, radi vuče brodova natovarenih erarskim žitom, ječmom i zobi ka Sisku, a za potrebe vojske u Italiji. Te konje, međutim, stavila je vojska na spisak za rekviziciju radi prevoza ogreva do Petrovaradina. Pri tome, posebnom vojnom odlukom iz Mitrovice, Magistrat je obavešten da vojne potrebe imaju prioritet u odnosu na sve erarske i one koje su ranije ugovorene s privatnim licima, čak i kada su već plaćene. U takvim okolnostima, Serdanović nije mogao da isplovi sa erarskim žitom iz Zemuna, iako mu se žurilo pošto je iz dana u dan nivo vodostaja u Savi opadao.⁶⁹ Iako nije jasno da li se radilo o istom poslu ili nekom novom,

В. СТАЈИЋ, *Новосадске биографије*, I, Нови Сад, 1936., 149–152; I. ERCEG, *Jozefinski katastar*, 38.)

⁶⁶ IAB, ZM, Kt, 1645, 1799 – 36 – 27. Lagarić je prilikom istrage, izjavio da je brod u njegovom vlasništvu bio izgrađen od čvrstog i solidnog drveta, kao i to da nije bio previše napunjen, jer je na njemu, navodno, bilo mesta za još 20-ak merova (približno tonu) tovara. Prilikom tog događaja bio je prisutan sa još šestoricom njegovih ljudi, lađara, u čiju sposobnost se pouzdao, a ceo slučaj je smatrao „nesrećom”, te se nigde ne navodi konkretni razlog potapanja broda. – Moguće da je razlog ipak bio u pretovarenosti, pošto je prostor za još 20-ak merova bio zanemarljivo mali.

⁶⁷ IAB, ZM, Kt, 1640, 1799 – 11 – 11. Dug zbog neplaćene takse od 3 forinte i 16 krajcara isplatili su Lagarić i Vuković po zahtevu kraljevske carinske službe u Temišvaru tek marta 1799. godine. U dokumentu nema podatka kuda je upućeno ovo žito.

⁶⁸ Jovan Serdanović evidentiran je u pravoslavnoj porodici Bajović u Rijeci 1785. godine, kao 13-godišnjak i „rođak”, pod imenom Giovanni Bajovich Sedanovich. Nije jasno zašto nije ubeležen među članovima domaćinstava u Rijeci 1792. godine, jer je 1796. bio potpisnik Statuta pravoslavne opštine u Rijeci. U protokolu umrlih Crkve svetog Nikolaja ubeležen je podatak o njegovoj smrti, 14. VIII 1804, u 32-oj godini života (M. КОСТИЋ, „Српско трговачко насеље”; ASANUK 1792; *Artefakti*, 11/2010., 54–55; *Artefakti*, 3/2000., 39).

⁶⁹ IAB, ZM, Kt, 1668, 1800 – 132 ½. Magistrat je nastojao da mu oslobodi potrebnih 16 konja, ali vojna odluka bila je takva da dva broda natovarena ogrevnim drvetom sa 40

tek, godinu dana kasnije, u dokumentima Magistrata ponovo se pominje Jovan Serdanović, i to kao riječki „prevoznik žita” (Naturalien Transportanter) i „lađar” (Schifmeister).⁷⁰

Contra mare versus: putevi novca, robe i ljudi od primorja ka zaleđu

Slobodne luke Trst i Rijeka predstavljale su i finansijske centre Habzburške monarhije. U njima su postojale filijale centralnih finansijskih ustanova, kao i privatna bankarska udruženja. Ono što je Rijeku činilo centrom finansijskih poslovanja bila je i činjenica da se u tom gradu nalazila jedna od četiri menične kase u Monarhiji (Banco Zettel Kassen). Pored Rijeke, te ustanove su postojale i u Budimu, Temešvaru i Kašau (Košicama). Nakon državnog bankrota 1800. godine, Ugarska Dvorska komora objavila je da se stare menice iz 1796. mogu zameniti novim, osim u navedenim gradovima, takođe i u Kraljevskim sonim uredima u Novom Sadu i Osijeku.⁷¹ Pored toga, u Trstu i Rijeci stanovali su finansijeri i zajmodavci, koji su, uglavnom putem menica, pozajmljivali novac preduzetnicima širom Monarhije. Zemunska kompanija „Aleksa Ratković i Filip”, pozajmila je novac od tršćanskih kreditora za poduhvat kojim je 1787. ili 1788. godine realizovala spuštanje žitarske lađe od Zemuna u Carigrad.⁷² Dokument iz 1795. godine svedoči o finansijskoj saradnji tršćanskih i zemunskih trgovaca, ali i o postojanju poslovnih mreža koje su sezale čak do Beča.⁷³

Pretpostavljamo da vojnokrajiske vlasti nisu odobravale zaduživanje kod banaka, zbog toga što se kreditorska potraživanja potom nisu mogla nadoknaditi, čak ni iz celokupne imovine zaduženih ili ostavinskih masa preminulih. Na to ukazuje odluka da se ograniči odliv novca u jadranske luke i inostranstvo zbog ratova protiv Francuske. Tako se može razumeti naredba koja je obznanjena u Zemunu (po dopisu iz sedišta Slavonske vojne granice u Petrova-

konja i dosta ljudi potrebnih za vuču do Petrovaradina, krenu već tokom dana ili najkasnije sutradan ujutro, na put koji bi, srećom po Serdanovića, trebalo da traje samo dva do tri dana.

⁷⁰ IAB, ZM, Kt. 1691, 1801 – 12 – 27. Aprila 1801, naime, raspravljalo se o potraživanjima koja je trebalo naplatiti – Jovan Serdanović je tražio 200 forinti na ime kvite koju je potpisao na tu sumu od komunitetske kase, dok je po odluci Magistrata trebalo da je potražuje od Ratne blagajne u Petrovaradinu.

⁷¹ IAB, ZM, Kt. 1691, 1801 – 12 – 42.

⁷² IAB, ZM, Kt. 1567, 1795 – 61 – 163; IAB, ZM, Kt. 1612, 1797 – 61 – 628.

⁷³ IAB, ZM, Kt. 1567, 1795 – 61 – 177. Magistratu je predstavljena žalba povodom menice koju je jedna tršćanska firma pokušavala da naplati od zemunskog pivara Konstantina Hadije. On je, međutim, to odbio jer je menicu potpisao kao garant trgovcu Slavuju Moliću, verovatno iz Osijeka, a koji je nastupao u ime trgovca Jovana Darvara iz Beča.

radinu), prema kojoj „nije dopušteno slati gotov novac iz Naslednih zemalja u Trst bez izvoznih pasoša, jer se taj grad smatra u trgovačkom pogledu kao inostranstvo”.⁷⁴ Naređenje iz Petrovaradina je dopunjeno zabranom isplaćivanja kamata i drugih isplata, u zemlje koje su Francuzi osvojili ili su bile u stanju revolucije, kao Toskana, Rimsko i Napuljska država i druge oblasti Italije.⁷⁵ Konačno, 19. jula 1799. usvojena je u Beču zabrana koja se odnosila na Rijeku i druge slobodne luke, a kojom su one izjednačene sa Trstom. Naime, zabranjeno je da se „novac iz Naslednih zemalja šalje bez izvoznog pasoša u Rijeku i druge slobodne pomorske luke, kao i nekadašnju venecijansku državu i Tirol, iako se ove zemlje nalaze izvan Kordona i u svakom smislu i trgovinski ne smatraju se inostranstvom, (pa se i novac slao u njih) sa opravdanjem da se te zemlje nalaze pod carsko-kraljevskom vlašću, a zabranjeno je i to da se iz njih novac dalje prosleđuje u inostranstvo – bilo kopnom bilo morem”.⁷⁶

Postojanje rafinerije šećera u Rijeci drugi je krupni razlog zbog koga je ona bila važno polazište u komunikaciji sa zaleđem. Šećerana u Rijeci osnovana je 1752. godine, ali je njen šećer do udaljenih mesta Vojne krajine i Ugarske počeo da stiže tek nakon što joj je istekla 25-godišnja privilegija za snabdevanje isključivo austrijsko-nemačkih zemalja. Ubrzo se riječki šećer mogao naći i u inostranstvu.⁷⁷ Proizvodnjom šećera u Rijeci bavilo se 1774. godine oko 400 ljudi.⁷⁸ O velikim količinama rafiniranog šećera uskladištenog u magacinima u Rijeci posvedočio je maja 1775. i car Josif II lično.⁷⁹

Prvi podaci iz zemunskog arhiva o riječkom šećeru potiču iz 1782. godine. Na osnovu carskih dopisa, ili onih s najvišeg mesta u vojnoj i komorskoj službenoj hijerarhiji, taj šećer mogao je biti dopremljen u sve gradove i komorske magacine na teritoriji Monarhije. Time je uspostavljen princip monopola istovetan kao u prometu soli – u vidu obaveze da se određene količine nabavljaju i otkupljuju, koriste „za opšte potrebe”, i to uz zabranu dopremanja ovih sirovina iz drugih izvora, a naročito iz Osmanskog carstva, odakle je roba najčešće krijumčarena.

Centralne vlasti obaveštavale su korisnike o carinskim tarifama za šećer i druge proizvode na koje je država imala monopol, pa je Ugarsko namesničko veće u Požunu obavestilo županije oktobra 1782. godine o taksama na proiz-

⁷⁴ IAB, ZM, Kt. 1641, 1799 – 12 – 8. Slanje novca u Trst i dalje, putem mora, odvijalo se pod izgovorom da je i on pod carskom vlašću (kao i Nasledne zemlje), pa je 7. jula 1799. godine u Beču odlučeno o zabrani slanja novca u Trst i iz Trsta bez potrebnih dozvola.

⁷⁵ IAB, ZM, Kt. 1641, 1799 – 12 – 9.

⁷⁶ IAB, ZM, Kt. 1641, 1799 – 12 – 10.

⁷⁷ J. Ch. ENGEL, 367.

⁷⁸ I. ERCEG, „Gospodarski izvori pučanstva Vinodola, Gorskog kotara i Rijeke”, 91.

⁷⁹ I. ERCEG, „Dnevnik Josipa II”, 250.

vode fabrike šećera u Rijeci, kao i na meso i drugu robu kojom se za vojne potrebe trgovalo preko Riječke luke.⁸⁰ U arhivi Zemunskog magistrata sačuvan je dopis o carinama na šećer, koji je 1791. godine stigao iz Ratne kancelarije u Petrovaradinu. Carine su propisane u zavisnosti od vrste šećera: bele šećerne kocke, rafinirani bez papira, rafinirani sa papirom, žuti i smeđi u kocki, šećerno brašno, šećerni sirup, ječmeni šećer.⁸¹

Do Zemuna je nesumnjivo stizao i krijumčareni šećer, odnosno onaj za koji nisu plaćene propisane takse i carine, a odatle je dalje krijumčaren u Beograd i Banat. Carinski (Tridesetnički) ured u Zemunu obavestio je Magistrat novembra 1784. o tome da je utvrđeno da je na jednom brodu prokrijumčarena izvesna količina šećera iz Hrvatske i da je zaplenjena kod zemunskog trgovca Riste Taše, a kako je ta količina prethodno već razdeljena na raznim stranama i nije bilo moguće ući joj u trag, tražila je carinska služba od Magistrata da se cela stvar ispita.⁸²

Transport šećera iz državnih magacina, poput transporta bilo koje druge robe, vršili su ugovoreni lađari iz Zemuna. Državni arendator Jakob Leman (Jacob Lehemann) stavio je zabranu na lađu Tome Tomaševića u Zemunu zbog toga što ovaj nije realizovao ugovoreni prevoz 44 centi (2,5 t) riječkog šećera iz Siska. Prilikom transporta Tomina lađa je oktobra 1810. imala nesreću, pa se šećer istopio u vodi. Lađa je, sudeći prema rečima očevidaca –lađara sa susednog broda i vojnog lica sa obalske čarde, udarila u neki slabo vidljivi mlin koji se nalazio između čardaka Vučjak i Seoce na Savi. Voda je prodrla u lađu izgrađenu od mekog drveta, a kada je teret izvučen posle jednog i po sata i burad otvorena, videli su da je 6 buradi šećera (od po 500 kg) u potpunosti uništeno, tako da je „samo papir ostao”. Ugovorom je Tomašević rizik i troškove za prevoz 44 centi riječkog šećera preuzeo na sebe, a Leman je tražio da se na Tomaševićev brod i opremu stavi zabrana (raspolaganja) i nadoknada isplati od njegove imovine.⁸³

Broj uposlenika u oblasti brodogradnje u Rijeci 1775. godine, prema gruboj proceni, iznosio je oko 26% svih stanovnika sa profesijom, dok su u Trstu oni činili oko 18%.⁸⁴ I dok je u lučkim gradovima postojala stalna potreba za

⁸⁰ *Тамишка жупанија (1779–1849). Аналитички инвентар*, 35, документ 10.

⁸¹ IAB, ZM, Kt. 1469, 1791 – 38 – 179. Carina na jednu centu (56 kg) neke od nabrojanih vrsti šećera, izjednačena za šećer iz Trsta i Rijeke, kretala se između 5 i 14 forinti prilikom uvoza, i 7 i 9 forinti prilikom izvoza.

⁸² Т. Ж. Илић, *Београд и Србија у грађи*, 572.

⁸³ IAB, ZM, Kt 1910, 1810 – 2106. Ostatak tovara činila su četiri bureta pirinča, koja su za razliku od šećera spašena, tako što je pirinač razasut na laneno platno i sušen na suncu četiri dana.

⁸⁴ Ukupno je 1775. godine u Rijeci popisana 1.141 osoba s profesijom, a u Trstu 1.960 osoba. U grupu uposlenika u oblasti brodogradnje uvrstili smo one koji su ubeleženi

određenom vrstom radne snage, ne treba da čudi to što su neki od njih kretali ka unutrašnjosti, tražeći zaposlenje u većim trgovačkim, vojnim i stovarišnim mestima u kojima je postojala potreba za brodograditeljima, užarima, krmanošima ili posadom. Dokumenta svedoče o pojedincima koji su iz jadranskih luka stizali u Zemun ne samo iz poslovnih, kreditorskih ili trgovačkih,⁸⁵ već i iz egzistencijalnih razloga – u potrazi „za hlebom”, odnosno poslom od koga će se izdržavati. Pored toga, Zemun je bio opštepoznato čvorišno mesto u prevozu drveta, pa i onog za gradnju brodova. To je njegovu brodarsku službu (Haupt-Schiffamt) činilo jednom od najvažnijih, uprkos tome što se nalazila dalje, od Rijeci bližih brodarskih službi u Sisku, Petrinji, Jasenovcu i Rečici kod Karlovca.⁸⁶

Zemun je bio primamljiva destinacija za zanatlije i nekvalifikovanu radnu snagu, ne samo zbog gradskih potreba, već i činjenice da su zemunski majstori radili sezonski ili povremeno i u obližnjem Pančevu i turskom Beogradu.⁸⁷ Sa dosta pojedinosti obiluje molba Antona Čeregina (Anton Csereginy), brodograditelja (Schiffbaumeister), rođenog u Rijeci, koja je Zemunskom magistratu predstavljena 1801, pa ponovljena 1803. godine. Molio je za dozvolu da se naseli u Zemunu i da obavlja svoj zanat, na osnovu tri priložene preporuke koje je dobio kod svojih prethodnih poslodavaca u Novom Sadu i Titelu.⁸⁸ Njegov sta-

sa profesijom: kalafati, veslari, užari, bačvari i mornari. I. ERCEG, „Nosoci obrta, pomorstva i trgovine u gradovima”, 7–41.

⁸⁵ Interesantan je slučaj tršćanskog trgovca Save Pantića o kome se u Zemunskom magistratu raspravljalo u više navrata. Pantić je marta 1795. godine u Zemun dovezao više hiljada koža (2.400 jagnjeće kože i 1.000 malih kožica), prodao ih trojici krznarskih trgovaca i otputovao u Lavov, gde se verovatno nastanio. Zemunski magistrat je u vezi sa ovim slučajem tražio od Trsta da mu potvrdi da li je Sava Pantić zaista stanovnik Trsta. Stigla je potvrda o tome da jeste i da je u Trstu ostavio suprugu Anu i troje dece. Godinu dana kasnije, Pantićevi zajmodavci Jovan Nikolić iz Trsta i Trifun Milinković iz Ankone (posredstvom novosadskog trgovca Cvetka Filipovića) tražili su od Zemunskog magistrata da stavi zabranu na novac koji nije isplaćen Pantiću za prodate kože (776 forinti od ugovorenih 876), kako bi od tog novca naplatili svoja potraživanja (IAB, ZM, Kt. 1579, 1796 – 13 – 93; Kt. 1608, 1797 – 61 – 268).

⁸⁶ ENGEL, 360.

⁸⁷ IAB, ZM, Kt. 1763, 1804 – 1 – 1.

⁸⁸ IAB, ZM, Kt. 1693, 1801 – 13 – 61 ½; Kt. 1763, 1804 – 1 – 14. Magistrat nije bio sklon da odobri molbu Antona Čeregina zato što je nedavno odobrio majstoru Banu iz Zagreba da dođe i gradi brodove u Zemunu. Čereginu je preporučeno da odustane od zahteva koji je podneo, budući da, kao treći brodograditelj u Zemunu, nebi imao dovoljno posla. Čereginu je pak, obrazložio svoj zahtev da mu se dodeli „majstorsko pravo privilegovanog brodograditelja” dvema molbama, od 14. i 21. septembra 1801, tvrdeći da bi njegovim nameštenjem grad dobio dobrog majstora, a pored toga i priliku da zaposli siromašne ljude u brodogradnji, što bi rasteretilo opštinsku kasu koja ih je izdržavala.

tus, međutim, nije rešen ni lako ni brzo, pošto je Magistrat smatrao da broj zatatlija u oblasti brodogradnje treba da ostane ograničen, na svega dva u gradu.

Rijeka je, između ostalog, bila i mesto ulaska za one koji su na teritoriju Habzburške monarhije dolazili sa osmanskog Balkana ili mletačke Dalmacije. Ljude iz Primorja put je ka mestama u zaleđu, poput onih u Slavoniji i Sremu, u kojima su se nastanjivali i uspostavljali čvorišta svoje trgovinske mreže – vodio preko kontumaca na granici. Na osnovu carske naredbe iz 1731. godine o preduzimanju preventivnih mera radi sprečavanja širenja epidemija i zaraznih bolesti iz Turske, osnovane su obavezne stanice za izdržavanje karantina po ulasku u Monarhiju, i to u Dubrovniku, Veneciji i Rijeci, kao i na suvozemnim granicama pema Turskoj (u Srbiji i Transilvaniji).⁸⁹ Kontumac u Rijeci izdržavali su svi putnici koji su u Monarhiju namerili iz turske Dalmacije, Bosne i Crne Gore. Na primer, u riječkom karantinu „sedeo je” 1756. godine crnogorski mitropolit Vasilije Petrović, kao i sve crnogorske porodice koje su bile na migrantskom putu ka Rusiji, u periodu između 1756. i 1759. godine.⁹⁰

Neki trgovci iz Hercegovine prelazili su preko Dubrovnika i Rijeke u Monarhiju, a nakon kraćeg ili dužeg zadržavanja u tim mestima, nastavljali su put ka unutrašnjosti. Upravo tim putem su u Novi Sad stigli trgovci poreklom iz Hercegovine, čiji broj se povećao u periodu posle 1748. godine. Građansko pravo u Novom Sadu dobio je, na primer, 1770. godine Stefan Petrović iz Hercegovine, koji je u Novi Sad stigao iz Trsta, nakon što se 1766. godine tamo oženio sestrom uglednih trgovaca Stefana i Jovice Riznića.⁹¹ Sava Vuković iz

Izjavio je da je zanat izučio na Ugarskom i Austrijskom primorju (in dem Hungarischen und Oesterreichischen Litorale erlehnt), gde je, ne samo stekao veštinu u gradnji, nego i sposobnost da izrađuje nacрте na papiru, kao i to da je opremljen svim neophodnim rekvizitima i oruđem, tako da sa zanatom može da otpočne odmah i to tako što će najpre biti podvrgnut proveru – probnoj izradi jednog crteža i potom izgradnji lađe. Dalje, bio je spreman da kupi kuću i nastani se u Zemunu. Preporuke su mu potpisali Mihajlo Božić i Stefan Bogović, lađari iz Novog Sada, kao i major Stanisavljević u Titelu, koji je potvrdio da je Čeregini osam meseci služio u Šajkaškom bataljonu kao civilni stolar (Zivil Zimmermann). Čeregini je svoju molbu ponovio 1803. godine zbog toga što se Magistrat nije izjasnio o njegovom predlogu da bude treći brodograditelj, a nakon što se pomenuti brodograditelj Ban nije ni pojavio u Zemunu.

⁸⁹ *Тамишка жупанија (1779–1849). Аналитички инвентар*, 13, документ 2.

⁹⁰ Глигор СТАНОЈЕВИЋ, *Митрополит Василије Петровић и његово доба 1740–1766*, Београд 1979, 145–149. U Novi Sad su 12. februara 1758. godine stigle 94 osobe na putu za Rusiju, posle kontumacije u Mitrovici i popisivanja u Petrovaradinu, među kojima i dvojica Crnogoraca „koji su u Rijeci zbog bolesti zadržani”, a pripadali su kontingentu iz prethodne, 1757. godine (Васа СТАЈИЋ, *Грађа за политичку историју Новог Сада*, Нови Сад, 1951., 72).

⁹¹ В. СТАЈИЋ, *Новосадске биографије*, 4, Нови Сад, 1939., 47–48; isti podatak i u: В. Стајић, *Грађа за политичку историју*, 34.

Hercegovine, čija su braća Teodor i Aleksa nešto kasnije postali ugledni trgovci u Rijeci, dobio je novosadsko građanstvo 1773. godine.⁹²

Vasa Stajić je, pišući o starim „hercegovačkim” porodicama iz Novog Sada, više puta ukazao na poslovno-porodičnu prirodu veze koja je među njima održavana. Upravo pomenuti Stefan Petrović (†1792) odredio je u svom testamentu za staraoca maloletnom sinu i nasledniku trgovine Lazaru, pored majke, i pomenutog veletrgovca, Hercegovca Savu Vukovića. Šta više, Stefanov mlađi sin Aleksandar, otišao je 1801. kao 24-godišnjak ujaku Rizniću u Trst, da izuči trgovinu.⁹³ Sličnu preporuku ostavio je u svom testamentu iz 1809. godine i Sava Vuković.⁹⁴ On je za tutore svog jedinog sina i naslednika Vukolaja odredio, između ostalih, i svoju braću u Rijeci, Teodora i Alekseja. A ako Vukolaj bude imao sklonosti ka trgovini, obavezao je tutore da mu „dadu neku svotu i uortače ga sa većim kakvim trgovcem”.⁹⁵

⁹² В. СТАЈИЋ, *Грађа за политичку историју Новог Сада*, 33.

⁹³ В. СТАЈИЋ, *Новосадске биографије*, 4, Нови Сад, 1939., 47–48.

⁹⁴ Sava Vuković (1743–1810). Građansko pravo u Novom Sadu dodeljeno mu je 1773. godine. Prvi dokument u kome se govori o njegovoj trgovini datiran je 1771, a odnosi se na slučaj iz 1769. godine. Pretpostavljamo da je u Novi Sad došao preko Rijeke kratko pre te godine. U Rijeku je putovao 1778, o čemu svedoči njegov potpis na spisku priložnika za kupovinu crkvenog zemljišta u Rijeci iz te godine. Izgleda da se tokom ratnih godina 1788/89. zatekao (ili sklonio) u Rijeci, jer mu se tu rodio sin Toma (12. X 1788). Zastupao je riječke trgovce pred Novosadskim magistratom (Lazara Jovanovića 1781) i riječku crkvenu opštinu na (Temišvarskom saboru 1790). Ušao je u novosadsko veće „izabranih građana” 1790. godine, a 1795. garantovao je svojim sredstvima za otvaranje srpske gimnazije u Novom Sadu. Oko 1800. kupio je posed Berekso u Tamiškoj županiji i od tada nosio plemstvo „od Berekso”, zajedno sa svojom riječkom braćom Teodorom i Aleksejem. Testamentom je stvorio fond za osnivanje srpske pravoslavne gimnazije u Novom Sadu. Bio je oženjen Sofijom Jovanović Šakabent (†1800), a kasnije Anom. Nasledio ga je jedini sin, Vukolaj (†1829). (В. СТАЈИЋ, *Новосадске биографије*, 1, 140–154; *Temišvarski sabor 1790*, 1972.,; *Artefakti*, 2/1996., 41; *Artefakti*, 4–5/2001.).

⁹⁵ В. СТАЈИЋ, *Новосадске биографије*, 1, Нови Сад, 1936., 151–152. Nažalost, na osnovu signatura koje je Vasa Stajić zabeležio nismo uspeli da pronađemo testament Save Vukovića.

THE COMMERCE „MARE VERSUS” ON ROUTE ZEMUN – RIJEKA AT THE END OF THE 18TH CENTURY

ABSTRACT

This paper presents data on the commerce „towards the sea” (*mare versus*) that passed on the route Zemun – Rijeka in the second half of the 18th century. Some of the aspects of this commerce are analysed and presented in four parts: the role of state in the commerce „mare versus”; Rijeka’s market of grains and tobacco; cooperation between Rijeka and Zemun; *contra mare versus*: the routes of money, goods and people from the coast to the hinterland. This paper is mostly based on archive material from the fond of Zemun magistrate found in the Historical archive in Belgrade, as well as relevant secondary sources and works.

By the second half of the 18th century we can see the beginning of commerce on the route between the Danube and Posavina region and the Adriatic coast, and its development during the 19th century. With various articles that were typical for this type of trade a special emphasis is placed on the grain trade. An important transit stop in the grain trade was Zemun. The route along the river Sava can be called the grain route, and the towns of Sisak and Karlovac its most prominent route stops and the Adriatic ports the final destinations. Because of the insufficient production (we must take into consideration that the mass commerce was still associated with the commerce of state reserves), as well as the inadequate technical and transport conditions on the long journey from the Danube region towards the Adriatic, the 18th century transit commerce is more of a speculation than a real participating thing. Massive military needs in Italy became a lien for the mass commerce, and the first news of the grain transportation towards Italy began during the 1730s. It must be pointed out that the state needs were not usual, but mostly were instigated by the crops fail in Italy and so the trade existed only seasonally. Even with the speculative character of the grain trade a profit was expected because of the fact that the grain measure (*požunski merov*) from 1795 cost 1 forint and 20 krajcar in Banat, while in Genoa, when converted in the Venetian currency (*mletački star*) it was 4 forint and 47 ½ kreuzer.

Most contemporary lists and other document testify of the buissness in the port of Rijeka, and less about the transport on the coastal part of the city. A valuable document for this topic is the list of Rijeka’s Orthodox traders with

the capital in goods coming from the hinterland (1785). The structure of the invested capital of these traders (19 partnership „households”) indicates toward the priority of the trade with the hinterland: between a fourth and a fifth of their capital was invested in the commerce of tobacco (23%) and grain with other goods (22%), the money ready for investment comprised 21,5%, as well as the capital invested in houses (12,47%), boats on the rivers Sava and Danube (7,33%) and small shops (5,42%).

With regards of the port it is interesting that the whole export from Rijeka between 1790 and 1795 was approximately 2 millions forints, but grain is not mentioned as an export good. On the other hand, a vast quantity of grain was imported into the Monarchy precisely through the port of Rijeka. The grain compraised in 1785 11% of the value of the port import in Rijeka and at the same time it was valued second place, right behind sugar. As the export of grain through the port of Rijeka was rather small it can be concluded that the grain imported through the port was intended for the city and its sourranging area. Between 1775 and 1780 Rijeka had about 5.000 inhabitants, as many as Zemun. The statistical data inform us that the grains intended for the Italian market was mostly exported from Trieste, and then Senj and Karlobag, with the Hungarian coast and Rijeka as its biggest port being only the third.

The traders from Rijeka that are mentioned in the documents from the Zemun magistrate regarding the bussiness cooperation of Zemun traders and purveyors were: Jakov Čakulović (1787), Mihail Vohinac (1791), Trifun Blagojević (1797), Aleksej and Teodor Vuković (1799) and Jovan Serdanović (1800 and 1801). Some of the mentioned traders traveled a great deal from Rijeka in order to find themselves in Zemun or its sourranging area. They dealt with the grain trade but also traded lard, beef, while other types of trade are not specified in the documents. One of them, Mihail Vohinac, settled during the Austro-Turkish war (1788–1791) in Belgrade and kept a shop there. Traders from Rijeka didn't conduct their buissness only in Zemun, but also in Novi Sad, Veliki Bečkerek (Zrenjanin), Segedin and so forth. Besides Rijeka's traders in the 18th century documents regarding grain trade there is also mention of Trieste traders Bartolomej Oraš (1784/1798), Jovan Ćirković (1790), Riznić (1793) and Jovan Kurtović (1795).

The documents testify of individuals who traveled from the Adriatic coast to Zemun not only for buissness and trade, but also for egzistential reasons. Zemun was a town was in need of craftsmen and labourer that would founrised the ships. People from the coast, among which were many traders from Hercegovina, traveled through Dubrovnik and Rijeka towards the Monarchy, and with short or long stops in ports, they continued their journey towards places like Novi Sad.

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori:

- Istorijski arhiv Beograda (IAB), Zemunski magistrat (ZM).

Objavljeni izvori i literatura:

- *Adamićevo doba: 1780–1830*, pr. Ervin Dubrović, Rijeka, 2005.
- Rudolf BIČANIĆ, „Važnost Rijeke u ekonomskom životu Hrvatske”, u: *Rijeka – zbornik*, Zagreb, 1953.
- Доситеј ЂОРИЋ, „Аутобиографија епископа Јосифа Ј. Шакабенте”, *Гласник Историјског друштва Новог Сада*, VII/1934., 363–365.
- Johan Christian von ENGEL, *Statistik und Geschichte von Dalmatien, Croatien und Slawonien, nebst einigen ungedruckten Denkmälern Ungarischer Geschichte*, Halle, 1798.
- Ivan ERCEG, „Dnevnik Josipa II o prilikama u Hrvatskoj i na Jadranskoj obali god. 1775”, *Starine JAZU*, 53/1966., 223–262.
- Ivan ERCEG, „Gospodarski izvori pučanstva Vinodola, Gorskog kotara i Rijeke u 18. Stoljeću”, *Jadranski zbornik*, VII/1969., 59–102.
- Ivan ERCEG, „Trgovina između Habzburške monarhije i Turske preko sjevernojadranskih luka”, *Jadranski zbornik*, VII/1973., 161–184.
- Ivan ERCEG, „Nosioci obrta, pomorstva i trgovine u gradovima Karlobag, Senj, Bakar, Rijeka i Trst (1775)”, *Acta historio-oeconomica Iugoslaviae*, III/1976., 7–41.
- Ivan ERCEG, *Jozefinski katastar grada Rijeke i njegove uže okolice (1785/87)*, Zagreb: Školska knjiga, 1998.
- Slavko GAVRILOVIĆ, Nikola Petrović, *Temišvarski sabor 1790*, Novi Sad – Sremski Karlovci, 1972.
- Танасије Ж. ИЛИЋ, *Београд и Србија у грађи архива Земунског магистрата*, Београд, 1979.
- *Илирска дворска канцеларија – Беч. Аналитички инвентар*, приредио Јован Валрабенштајн, Аналитички инвентар, књ. X/III, Нови Сад: Архив Војводине, 1997.
- Igor KARAMAN, „Aus der Geschichte der Maria-Theresianischen Mekantilistischen Politik in Kroatien”, *Österreichische Osthefte*, 2/1965., 90–102.
- Igor KARAMAN, „Trgovinska magistrala Sisak – Karlovac – Rijeka”, *Starine JAZU*, 53/1966., 263–312.
- Мита КОСТИЋ, „Српско трговачко насеље на Ријеци у XVIII веку”, *Историјски часопис*, VII/1957., 37–49.
- Ненад ЛАБУС, „Транслитерација књиге крштених парохије Св. Оца Николаја у Ријеци, 1781–1860”, *Artefakti*, 2/1996., 32–85.
- Ненад ЛАБУС, „Транслитерација књиге матица умрлих парохије Св. Николе Чудотворца у Ријеци, 1782. – 1860”, *Artefakti*, 3/2000., 22–72.
- Damir MATANOVIĆ, „Svakodnevnica na granici Habsburške monarhije i Osmanskog carstva”, *Prilozi*, 31/2002., 95–109.
- Martin von SCHWARTNER, *Statistik des Königreichs Ungarns*, Pest, 1798.
- Васа СТАЈИЋ, *Новосадске биографије*, св. 1, Нови Сад, 1936.

- Васа СТАЈИЋ, *Новосадске биографије*, св. 4, Нови Сад. 1939.
- Васа СТАЈИЋ, *Грађа за политичку историју Новог Сада*, Нови Сад: Матица српска, 1951.
- Глигор СТАНОЈЕВИЋ, *Митрополит Василије Петровић и његово доба 1740–1766*, Београд: Историјски институт : Научна књига, 1979.
- *Тамишка жупанија (1779–1849), Аналитички инвентар (1731–1782)*, пр. Владислав М. Тодоровић, научно информативна средства о архивској грађи, књ. XIV/1, Нови Сад: Архив Војводине, 2005.
- *Тамишка жупанија (1779–1849), Катлог одабраних садржаја докумената (1782–1784)*, пр. Митар М. Крејић, научно информативна средства о архивској грађи, књ. XIV/2, Нови Сад: Архив Војводине, 2008.
- *Темелји модерне Рјеке 1780.–1830: Господарски и друштвени живот*, пр. Ervin Dubrović, Ријека, 2006.
- *Торонталска жупанија (1731–1849): Каталог одабраних садржаја докумената (1731–1785)*, пр. Дејан Јакшић, Аналитички инвентар, књ. XV/1, Нови Сад: Архив Војводине, 2008.
- Љубинка ТОШЕВА-КАРПОВИЧ, „Књига крштених парохије Св. Оца Николаја као извор за историју Срба у Ријеци, 1781–1860.”, *Артефакти*, 2/1996., 13–30.
- Љубинка ТОШЕВА-КАРПОВИЧ, „Prilozi za biografije”, *Artefakti*, 3/2000., 95–101.
- Љубинка ТОШЕВА-КАРПОВИЧ, „Problemi izgradnje pravoslavne crkve u Rijeci 1775. – 1792: Dokumenti”, *Artefakti*, 4–5/2001., 23–194.
- Љубинка ТОШЕВА-КАРПОВИЧ, *Православна општина у Ријеци (1720–1868)*, Београд – Ријека. 2002.
- Љубинка ТОШЕВА-КАРПОВИЧ, „Statuti pravoslavne opštine na Rijeci 1796, 1861. i 1934: Dokumenti”, *Artefakti*, 11/2010., 11–100.
- Mirko VALENTIĆ, „Osnovni problemi prometne integracije i jadranske orijentacije hrvatskog poduzetničkog građanstva u XIX stoljeću”, *Povjesni prilozi*, 9/1973., 37–84.
- Милан ВЛАЈИНАЦ, *Речник наших старих мера у току векова, I–IV*, Београд: САНУ, 1961.–1974.